

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

**ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИНИНГ
ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот
агентлигида 2006 йил 22 декабрда
0055-рақам билан рўйхатга
олинган

ISSN 2010-5584

Тахририят манзили:
100027, Тошкент шаҳри,
Фурқат кўчаси, 2-уй.

Тел.: 245-21-93
245-68-40

E-mail: til@sarkor.uz
Веб-сайт: www.til.sk.uz

2009/11

Бош муҳаррир:
Раъно ТОЛИПОВА

Масъул котиб:
Шаҳноза ЖЎРАЕВА

Муҳаррирлар:
Ўғилой МАВЛОНОВА
Доно ХЎЖАЕВА
Қундузхон
ХУСАНБОЕВА

Саҳифаловчи:
Гулноза ВАЛИЕВА

Матн терувчи:
Нодира
МИРЗААҲМЕДОВА

Тахрир хайъати:
ЙЎЛДОШЕВ Қозоқбой
МУСАЕВ Усмонали
МАДАЕВ Омонилла
МАҲМУДОВ Низомиддин
МИРҲАБИБОВА Наргиза
НОРМАТОВ Умарали
НУРИДДИНОВА Дилдора
ОДИЛОВА Саодат
РАҲМОНОВ Ваҳоб
ТОЖИБОЕВ Рустам
ТОШМИРЗАЕВА Шарофат

MUNDARIJA

Metodika

- Mahfuza TO‘YCHIYEVA.** O‘quvchilarni Bobur shaxsiyati misolida tarbiyalash 3
- Ruhsora ABDULLAYEVA.** Ertaklar ustida ishlash..... 8

Tilshunoslik

- Шоҳқадам ҲАЙДАРОВ.** Шукур Холмирзаев асарларида парцеллятли тузилмаларнинг қўлланилиши 16

Adabiyotshunoslik

- Шавкат ҲАЙИТОВ.** Бадий ижодда сабога мурожаат..... 23
- Шухрат ҲАЙИТОВ.** Бобурнинг «Мубайин» асарига доир айрим мулоҳазалар 27
- Абдусамад ТҮЙЧИЕВ.** Ҳикояларда макон ва замон тасвири 32

Adabiy taqvim

- Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ.** «Қутафғу билиг» – Бахтлиланиш билими..... 41

Lug‘atshunoslik

- Одил БЕГИМОВ, Шоҳида ТҮРАЕВА.** Ўзлашган сўзларнинг фонетик шакллари ва семантик хусусиятлари..... 57
- Азамат АТАЕВ.** Огаҳийнинг «Жомеъ ул воқеъоти султоний» асирида ҳарбий терминлар..... 64

Davlat tilini o‘qitish masalalari

- Қундузхон ҲУСАНБОЕВА.** Чўлпон ижодидан бир дарс... 69

Tarjimashunoslik

- Тўлқин САЙДАЛИЕВ.** Образли иборалар таржимаси..... 78
- Нуриддин ИБРАГИМОВ.** Иккинчи тилни ўрганишда таржима асарлардан фойдаланиш 86

Bir g‘azal sharhi

- Нусратулло ЖУМАХЎЖА.** «Ростлиғ улдурки...» 89

METODIKA

O'quvchilarni Bobur shaxsiyati misolida tarbiyalash

Go'zal ijodi, ibratli hayot yo'li, kuchli shaxsiyati bilan yosh avlod ma'naviyatini yuksaltirishga hissa qo'sha oladigan ijodkor shoh va shoir Bobur asarlari umumta'lim maktablarida ham, akademik litseylarda ham o'rganiladi. Bobur ijodini o'rganishga ayricha yondashish katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida I.Karimov hayotda suyansa bo'ladigan odam sifatida irodali insonni ko'rsatadi: *«Bu hayotda odam ba'zan o'zini yo'qotib qo'yadigan g'oyat murakkab muammolarga duch keladi. Keskin vaziyatdan chiqishning iloji yo'qdek tuyuladigan holatlar bor. Shunday paytda, ishda va hayotda, jamiyatda og'ir savdolarga duch kelganda kim o'zining yo'lini yo'qotmasligi mumkin? O'ylaymanki, birinchi navbatda, o'z kuchiga ishongan, ruhiy dunyosi, ma'naviy olami baquvvat bo'ladigan odamgina bunday vaziyatdan yorug' yuz bilan chiqa oladi. Ma'naviy boylik shunday paytda odamga katta kuch va madad beradi. Shu ma'noda, insonning ma'naviyati yuksalishi bilan uning irodasi ham kuchayib boradi, desak, yanglishmagan bo'lamiz. Iroda – bu aslida mustahkam ishonch demakdir. Irodasi baquvvat odam o'ziga*

ishonadi va har qanday murakkab vazifani ham o'z zimmasiga olishdan qo'rqmaydi. Shuning uchun ham yuksak irodali insonga suyanish mumkin» (123-bet).

O'smir-o'spirinlarga bu borada namuna bo'la oladigan Bobur shaxsiyati va ijodini o'rganish shuning uchun ham katta ahamiyatga ega.

Shoh va shoir Bobur hayot yo'li akademik litseylarning 2-kursida batafsil o'rganiladi. 2-kurs o'quvchilariga shoir ruboiylarini tahlil qilish, ular ustida ishlash qiyin emas. Topshiriq mustaqil ish sifatida berilsa, tahlilga yondashish shuncha originallik va individuallik kasb etadi. Mustaqil ishning asosiy maqsadlaridan biri ham fikrlash va ijodkorlikni oshirishni nazarda tutadi. Men talabalarimga topshiriqlarni: **«Bobur bo'lib...», «Ijod – ko'ngil gavhari»** tarzida berib: **«Ruboiylarni o'qing, ularni sizningcha Bobur qanday vaziyatda, qanday ruhiy kechinmlar ta'sirida qog'ozga tushirgan bo'lishi mumkin? O'zingizni Bobur o'rnida ko'ring va his etishga harakat qiling. Quvonchni, iztirobni o'z qalbingizdan kechirib yozing. Go'yoki ruboiy muallifi o'zingiz»,** – deyman. Shunda o'quvchida mustaqil ishni nomiga, rasmiyatchilik uchun shunchaki ko'chirib kelishdan chekinish hissi shakllanadi. Shuningdek, ularga «Boburnoma»dan foydalanishni, P.Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanini o'qishni tavsiya qilaman. Bu ish o'quvchilar saviyasining oshishiga olib keladi. Bugungi kunda odat tusiga kirgan faqat ko'chirishdan iborat bo'lib qolayotgan referatlardan ko'ra, o'zga insonning kechinmalarini tushunishga

yo'naltiradigan, darddoshlikni tarbiyalaydigan, fikrlash va ijodkorlikni oshiradigan bu kabi mustaqil ishlarning hajmi kamroq bo'lsa-da, ta'sir kuchi salmoqli bo'lishi mumkin.

«**Ijod – ko'ngil gavhari**» mavzusidagi ish yo'nalishida shoir o'zining ko'nglidan, ruhiyatidan kelib chiqib ijod qilganligi, qalbi ezgulikka to'la inson muhabbati haqida go'zal satrlar bitishi mumkinligi, vatanni sevgan ko'ngildangina ta'sirli misralar «quyilishi» mumkinligi, ko'ngildan chiqqan so'z ko'ngilga borishini, shuning uchun Bobur ijodining asrlar osha qadri oshib borayotganligi haqida fikr yuritiladi. So'ngra o'quvchilardan shoirning ruboiylarida qaysi insoniy xislatlar aks etganligi haqida so'rayman.

Bundan tashqari o'quvchilar Bobur shaxsini chuqurroq anglashlari uchun Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonidagi ko'zi tirikligida o'g'li Farhodga taxtni bermoqchi bo'lgan xoqon va Humoyunga tirikligida taxtni bergan Boburni qiyoslash topshirig'ini beraman. Bu o'quvchilarni insonni his qilishga yo'naltiradi. Yoki dunyo kezgan Iskandar bilan Hindistonda katta davlat barpo etgan Boburni, yoxud «ishq so'zidan ani fard» qilib bo'lmaydigan Bahrom bilan Boburni taqqoslashni so'rayman. Shu tariqa o'quvchi qiyoslash orqali Boburni Navoiy idealiga yaqin inson bo'lganligini anglaydi. Boburning:

*Davron meni o'tkardi sar-u somondin,
Oyirdi meni bir yo'li xon-u mondin.
Gah boshima toj, gah baloyi ta'na,
Nelarki boshimg'a kelmadi davrondin*

ruboiysini satrma-satr izohlash ham o'quvchiga Boburning boshiga qachon toj, qachon ta'na kelganligini aniqlashga ko'maklashadi. Men: **«Xonumon» nima? Faqat mol-mulk, taxtmi? Balki Samarqand qamalidan chiqishda Shayboniy «ilkiga tushgan» Xonzodabegimdir?** degan fikrlarni o'rtaga tashlayman.

Shu tariqa o'quvchining boshiga davrondin nelarki kelmasin ijod qilgan, o'z maqsadi sari intilgan Boburning asosiy sifatlaridan biri – uning irodali ekanligiga qaratib, o'quvchi hayotda uchraydigan qiyinchilik oldida bo'sh kelmaslik hissini singdiraman.

Bugungi kunda psixologlarni tashvishga solayotgan o'smir va o'spirinlar orasida tushkunlikka tushish hissi ko'payishining sabablaridan biri ham irodaning sustligidir. Bobur ijodini o'rganishni badiia tarzida tashkil etish o'quvchida mustaqil ishlarga mas'uliyat bilan yondashishga, badiiy didni o'stirishga, irodaviy sifatlarni tarbiyalashga ko'mak bo'ladi.

Men o'quvchilarda mustaqil ishga rag'bat, malaka hosil qilish uchun dastlabki soatlarni ma'ruza tarzida emas, balki kichik guruhlariga taqsimlab, mavzularni bo'lib berib tashkillashtiraman. Masalan, 25 o'quvchidan iborat sinfni 5 guruhga ajrataman. Guruhlarga: «Shoir Bobur merosi», «Shoh Boburning hayot yo'li», «Boburnoma»da tarixiy shaxslar», «Boburnoma»da makonlar tasviri», «Boburnoma»da tabiat tasviri» kabi mavzularni bo'lib beraman. Ularga shu mavzular bo'yicha adabiyotlar tavsiya qilaman, ma'lumot to'plash,

ularni o'zlashtirishni topshiraman. Ish bajarilgach, yangi guruhlar tuziladi. Bu guruhlarga avvalgi guruhdan bittadan vakil kiradi, ya'ni yangi guruhlarga beshta mavzu bo'yicha ishlagan o'quvchilar kiradi. Ular 40 daqiqa mobaynida yangi guruhdagilarga o'zlari mustaqil o'zlashtirgan ma'lumotlarni yetkazishadi.

Darsning ikkinchi qismida yangi guruh a'zolari o'z eski guruhlariga qaytishadi. So'ngra yuqoridagi besh mavzu yuzasidan quyidagi tuzilgan jadvalni tarqatib, uni to'ldirishlarini so'rayman:

O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi	1-mavzu	2-mavzu	3-mavzu	4-mavzu	5-mavzu
Bilar edim					
Bilib oldim					
Bilishni xohlayman					

Jadval to'ldirilgandan so'ng shu asosda o'quvchilarning bilimlarini tekshirib, qaysi mavzuni yaxshi, qaysinisini bo'sh o'zlashtirganliklarini aniqlayman. Mashg'ulotda har bir o'quvchi tayyorgarlik darajasi, qancha ma'lumot o'zlashtirganligi va qancha ma'lumotni do'stlariga yetkaza olganligiga qarab uchta baho oladi va o'rtachasini jurnalga qo'yaman:

Mashg'ulot so'ngida baholarni e'lon qilib, xulosa chiqaraman. Keyingi soatlarda ehtiyoj bo'lsa o'quvchilar bilimidagi bo'shliqlarni to'ldiraman. Bunday mashg'ulotlar o'quvchini qiziqtirib, mustaqil ishlashga, izla-

nishga undashi bilan birga unda iroda, o'ziga ishonch hissini ham tarbiyalab boradi.

Mahfuza TO'YCHIYEVA,
Toshkent farmatsevtika instituti qoshidagi
akademik litsey ona tili va adabiyot o'qituvchisi.

Ertaklar ustida ishlash

Adabiyot olamni o'rganishdan ko'ra, odamni bilishga ko'proq xizmat qiladigan san'atdir. Adabiyot darslarida o'quvchilarni badiiy asarni mustaqil mutolaa qilishga qiziqtirishni ularning ruhiyatiga yaqin bo'lgan ertaklardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Ertaklarning qiziqarli sujeti o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, asar qahramonlariga taqlid qilishga, ularning xatti-harakatlariga munosabat bildirishga yo'naltiradi. Shu tufayli ham boshlang'ich sinflar «O'qish kitobi», yuqori sinflar «Adabiyot» darsliklariga ertaklar kiritilgan. Jumladan, 5-sinfda Xans Kristian Andersenning «Bulbul» ertagi o'rganish uchun tavsiya etilgan. Biz mazkur ertak ustida ishlash xususida so'z yuritmoqchimiz.

Adabiyot dasturida¹ mazkur ertakning o'rgatilishi uchun 3 soat vaqt ajratilgan bo'lib, o'qituvchi shu soatning har bir daqiqasidan unumli foydalanib,

o'quvchilarni faollashtirishga erishishi mumkin. Buning uchun darsga ajratilgan birinchi soatda ertak o'qituvchi tomonidan to'liq o'qib berilishi, qolgan ikkinchi va uchinchi soatlar esa asar tahliliga bag'ishlanishi maqsadga muvofiqdir.

Ma'lumki, o'rta maktabning 5–8-sinflarida ijodkor tarjimayi holiga batafsil to'xtalish shart emas. Chunki bu yoshdagi o'quvchilar adibning hayot yo'li bilan uning asarlari orasidagi bog'liqlikni u qadar anglab yetmaydilar. Ammo adib haqida qiziqqan o'quvchilar mustaqil o'rganib olishlari uchun darslikda ancha keng ma'lumot berilgan. Ertakchining hayot yo'li ibratliligi bilan ajralib turadi. Kambag'al oilada voyaga yetganligiga qaramay tinmasdan harakat qilganligi, buning ustiga 14 yoshida otasidan yetim qolib, hayotning achchiq-chuchugini, mashaqqatlarini erta totgan, qariyb ikki asrdan beri nafaqat kichik yoshdagi bolalar, balki katta yoshdagi insonlar ma'naviyatiga ta'sir qilib kelayotgan buyuk ertakchining hayot yo'li hech kimni befarq qoldirmaydi. Ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilarning ruhiyatiga ta'sir qilib, ularda o'z kuchiga ishonch, rag'bat, ixlos hamda havas uyg'otadi. O'zini har xil kasb egasi, goh qo'shiqchi, goh esa o'yinchi, goh satirik, goh dramaturg sifatida tasavvur qilgan yozuvchi olamga mashhur ertakchi bo'lishni xayoliga ham keltirmagan edi.

Psixologlarning ta'kidlashicha, 5-sinf o'quvchisi kichik o'spirin yoshiga mansub bo'lib, bu yoshda unda

adabiy bilimlar shakllanadi, o'qish oddiy o'qishga emas, adabiy o'qishga aylanadi. Bu yoshdagi o'quvchi asarni shunchaki o'qimay, muallif aytmoqchi bo'lgan fikrni hayot bilan qiyoslaydi va o'ziga yarasha ibratli xulosalar chiqaradi. Shu jihatdan yirik metodist olim V.G. Gusevning fikrlari alohida ahamiyatga ega: «*Jamiyatda, umuman inson tabiatidagi illatlar real hayotda aksini topmagach, fantastik tarzda ertaklarda o'z yechimiga ega bo'ladi*».² Chindan ham, Andersen ertaklarini o'qir ekanmiz, ulardagi qariyb ikki asr oldingi muammolar, inson tabiatidagi illatlar bugungi kunimizgacha saqlanib qolayotganligi, hatto ildiz otib ketganligi, hanuzgacha bunday illatlardan voz kecha olmayotganligimiz – bularning bari nafaqat o'quvchilarni, balki katta yoshdagi mulohazali har bir insonni o'yg'a to'ldiradi. O'qituvchi «Bulbul» ertagidagi bahs-munozaraga turtki beruvchi o'rinlarni aniqlashi, o'quvchilarda fikr uyg'otishi, sinfdagi barcha o'quvchini darsga jalb etishi, asardagi hozirgi kunimiz uchun ham ahamiyatli bo'lgan jihatlarga o'quvchilar e'tiborini tortishi lozim, toki farzandlarimiz tabiatida bunday illatlar barham topishi lozim.

Darslikda asosan «Bulbul» ertagini o'rgatish mo'ljallangan bo'lsa-da, yozuvchining yana bir muhim asari «Qor malikasi» ertagi xususida ham keng ma'lumot berilgan. Bu, avvalo, mazkur ertakning ekranlashtirilib, ko'p sonli bolalarga tanishligidandir. O'quvchilar yozuvchining deyarli barcha ertaklarining

sujetini multfilmlar, badiiy filmlar orqali yaxshi bilishadi. Bu o'quvchini asarning kinofilmini yoki multfilmini ko'rdim, uni o'qishga hojat yo'q degan no'to'g'ri to'xtamga olib keladi va u janrning badiiy qimmatidan bebahra qoladi. Ana shu jihatdan Yoqutiston maktablarida milliy, rus va jahon ertaklarini qiyosiy o'rgangan L.F.Grigoryeva haq:

*«Muammo shundaki, o'qituvchilar adabiy va xalq ertaklarining sujetini o'quvchilar bilsa bo'ldi deb, o'qigan asarini mushohada qila olish, adabiy bilimlar va kitobxonlik malakasi endigina shakllanayotgan 5-sinf o'quvchisining bunday osongina yo'l tutishiga imkoniyat yaratib berishmoqda».*³ Bunday ma'naviy tanballikdan qutilish uchun o'qituvchi o'quvchining e'tiborini jalb qila oladigan metodlardan foydalanib dars o'tishi, ekranda ko'rsatilmagan, faqat so'zdagina aks etgan jihatlarga urg'u berishi maqsadga muvofiqdir.

Ertakka ajratilgan keyingi 2 soat uning tahliliga sarflanadi. Ko'pchilik metodistlar jahon adabiyotiga mansub asarlarni o'quvchining uyda o'qib kelgani maqsadga muvofiqligi, shunday qilinsa, tili, tarixi, dini, madaniyati va dunyoqarashi o'zgacha bo'lgan adabiyotni tushunish osonroq bo'lishini ta'kidlashadi. Yuqori sinf o'quvchilariga yirik janrdagi asarlarni o'rgatayotganda mazkur usul o'zini oqlar, biroq gap Andersenning «Bulbul» ertagi xususida borar ekan, bu qoidaga amal qilish o'zini oqlamasligi mumkin,

chunki asarda soʻzga yoʻgʻrilgan muallif estetik gʻoyasi mavjud.

«Bulbul» ertagidagi voqealar Xitoy davlatida boʻlib oʻtadi. Mamlakatga tashrif buyurgan sayyohlar Xitoy imperatori saroyini tasvirlab, unda yashaydigan jaji sayroqi qush taʼrifini ham keltirishadi. Qizigʻi shundaki, na imperator va na amaldorlar bu qushning mavjudligidan voqif boʻlishadi. Oʻz yurtida shunday qush boʻla turib shu paytgacha bunday sayroqi qushni koʻrmaganidan imperatorning jahli chiqadi va zudlik bilan qushning saroyga olib kelinishini talab qiladi. Amaldorlar sarosimada... Nihoyat saroy oshxonasida ishlaydigan qizdan bulbulning daragini topishadi.

Oʻquvchilar eʼtiborini vazir va xizmatkor qiz oʻrtasidagi suhbatga jalb qilish va bu haqida ularning mulohazalarini eshitish ham dars samaradorligini oshiradi, oʻquvchilarni fikrlashga undaydi.

Yozuvchi qizdagi begʻuborlik, samimiyat, koʻngil koʻzining ochiqligi-yu, qalb goʻzalligini ikkiyuzlamachilik, sigirning marashi-yu, qurbaqaning qurrillashi bilan bulbulning xonishini ajrata olmagan amaldorlarga qarama-qarshi qoʻyadi va bunday qarama-qarshilikda ham muayyan estetik gʻoyani ilgari suradi. Oʻqituvchi asardagi barcha obrazlar sof insoniy tuygʻularni qalbakilik, soxtalikdan ajrata olishida musbat va manfiy qutbni tashkil etishini va bulbul markaziy obraz ekanligini tushuntirishi, muallif ilgari surmoqchi boʻlgan estetik gʻoya ham aynan shu obrazda mujas-samlashganini oʻquvchilarga yetkazishi lozim.

Tabiiy bulbul go'zal honishdan ko'ra, nuqul bir qo'shiqni takrorlaydigan sun'iy bulbulning sayrashini afzal ko'rgan saroy amaldorlaridan, imperatordan ko'ngli qolgan bo'lsa ham podshohning boshiga tushgan tashvishdan voqif bo'lib uni Azroil changalidan qutqaradi.

Shu o'rinda o'quvchilar e'tiborini yana bir muhim jihatga, asardagi podshoh jonini olishga kelgan, o'z nomi bilan yovuzlikni ifodalovchi Azroil bilan qudratlilikda undan qolishmaydigan podshohning sog'ligida soyasiga salom berib yurgan, o'lim to'shagida yotganida esa o'z valine'matining tezroq o'lishini kutayotgan, harakatlariga ko'ra quzg'unni eslatadigan amaldorlar shaxsiga jalb qilish maqsadga muvofiq. Bulbulning bitta xonishi bilan imperator jonini olishga kelgan Azroil ham fikridan qaytadi. Ana shu jihati bilan Azroil ham hissiz amaldorlardan yuqori qo'yiladi.

Shu o'rinda mazkur asarning bejiz 5-sinf darsligiga kiritilmaganligini ham ta'kidlash joiz, chunki bu yoshdagi o'quvchi hali tashqi muhit ta'siriga u qadar moslashmaganligini inobatga olsak, ta'sirchanlik, tuyg'ular sofligi o'quvchiga asardagi yozuvchi estetik g'oyasini tugal anglashiga yordam beradi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi yana bir jihatga ahamiyat berishi o'rinli bo'ladi. Ertakda sun'iy bulbulning tashqi go'zalligi, bir qo'shiqni qirq martalab qayta-qayta kuylay olish qobiliyatiga qaramasdan, podsho og'ir ka-

salga chalinib, dardiga taskin topish maqsadida xonish qilishini so‘raganida buzilib qolishida ham ma’lum bir estetik g‘oya ilgari surilganligiga o‘quvchilar e‘tiborini jalb etishi, ularning bu haqidagi mulohazalarini eshitishi foydadan holi bo‘lmaydi. Asar so‘ngida tabiiy bulbuldagi sadoqat, vafodorlik kabi jihatlarni kech bo‘lsa ham anglab yetgan, saroyda qolishini o‘tinib so‘ragan imperatorga bulbul tomonidan aytilgan quyidagi so‘zlar o‘quvchilar e‘tiboridan chetda qolmasligi lozim:

*«Faqat bir narsani iltimos qilaman! – dedi yana bulbul.– Fuqarolarning ahvoli to‘g‘risida bor xabarni aytib turuvchi jajji qushchang borligini hech kim sezmasin. Shunday bo‘lgani yaxshi».*⁴

Asardagi bulbul tilidan aytilgan ana shunday o‘rinlarni tahlil qilish va bu haqida mulohaza yuritishga chorlash o‘quvchilarda o‘zgalar dardiga sheriklik, birodarlik, mehr-oqibat kabi sifatlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Dars so‘ngida Andersening faqat o‘z millati qobig‘ida qolib ketmaganligi, ertaklarida umum-bashariyat uchun dahldor muammolarni ko‘targanligini ta’kidlab, ana shunday muammolar jumlasiga barhayot san‘at muammosini kiritganligini ta’kidlash mumkin. Yozuvchining fikriga ko‘ra xalqqa yaqin hayotni aks ettirgan qobiliyatgina yashashga haqlidir. O‘quvchilar tanishgan ertakda yozuvchi yolg‘on va yasamalikdan iborat mahoratning tabiiy iste‘dod bilan to‘qnashuvini

aks ettiradi. Tabiiy qobiliyat tabiatga yaqin, uni tabiiy bulbul aks ettiradi. Ertakdagi sun'iy bulbul esa aslida mavjud bo'lmagan o'lik qobiliyatdir. U tabiiylikdan yiroq bo'lib, o'yinchoq bulbulni tabiiy bulbuldan afzal bilgan saroy amaldorlarigagina yoqadi. Ayni vaqtda tabiiy bulbul hatto o'limni ham yengadi, sun'iy bulbul esa sinovlarga dosh berolmaydi.

**Ruxsora ABDULLAYEVA,
O'zPFITI aspiranti.**

---

¹ Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5–9-sinfi uchun adabiyotdan o'quv dasturi. «Ma'rifat» gazetasi, 2007-yil, 4-, 7-, 9-oktabr.

² Д.Е.Гусев. Эстетика фольклора. Л.: Наука, 1967.

³ Л.Ф. Григорьева. Взаимосвязанное изучение русской, родной, зарубежной сказки в 5 классе Якутской школы. Дисс.к.п.н.Якутск,2003.

⁴ S.Ahmedov, B.Qosimov, R.Qo'chqorov. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. T.: Sharq, 2007. 128-b.

TILSHUNOSLIK

Шукур Холмирзаев асарларида парцеллятли тузилмаларнинг қўлланилиши

Парцеллятли тузилмалар (узилмалар) бадий матнга оғзаки нутққа хос интонацион хусусиятларни олиб киришнинг энг қулай ва таъсирчан усули ҳисобланади. Оғзаки сўзлашув нутқида оҳанг ниҳоятда эркин ва ўзига хос бўлади. Айниқса, фикр ифодалашнинг одатдаги силлиқ, стандарт синтактик шакллари ўрнида жонли, ҳаракатчан ва таркибан табиий шаклланган жумлаларнинг қўлланилиши сўзлашув нутқининг энг характерли хусусиятларидан ҳисобланади. Сўзлашув нутқида муайян руҳий ҳолатлар билан боғлиқ тарзда турли узилишлар, ифода парокандаликлари, фикрий нотугалликлар юзага келиши мумкин. *«Парцелляцияга хос мантиқий силжиш, тузилмавий синиш, семантик-интонацион сакраш ихчам қисмлардан таркиб топган тарқоқ, узук-юлуқ синтактик қурилишни юзага чиқаради»*.¹ Бундай номеъёрий тузилмалар мулоқот иштирокчилари учун фикрни идрок этиш борасида қийинчилик туғдирмайди. Аксинча, улар «бир чизиқли» баёнга нисбатан тингловчи учун тез, осон ва таъкидланаётган бўлакни аниқ тушунишга

имкон беради. Бадиий матнда қўлланилган парцеллятли конструкцияларни экспрессив синтаксиснинг махсус ифода шакли тарзида ўрганиш ва уларнинг лингвопоэтик моҳиятини очиш тадқиқотчилар олдидаги долзарб муаммолар сирасига киради.

Биз ушбу лисоний ҳодиса моҳиятини ҳар бир асарида тилимизнинг бетакрор бадиияти ва ифода баҳоғатини беқусур намоён қилган адиб Шукур Холмирзаев ижоди мисолида ўрганишга ҳаракат қилдик. Адиб асарларидаги қаҳрамонларга хос самимият ва саркаш руҳ мутолаа жараёнида китобхонни бефарқ қолдирмайди. Унинг қаҳрамонлари нутқида, таъбир жоиз бўлса, стенографик тасвир изи сезилиб туради. Қаҳрамонларнинг жонли нутқида ишлатиладиган креатив манералар, кескин фикрий бурилишларни айнан ифодалаш истаги парцеллятли конструкцияларга эҳтиёжни табиий қонуният даражасига олиб чиқади. Масалан:

*«Йўлдошбой билан дўстлигимиз бошланган кунлар эди. У мени саройларга эргаштириб бориб, бир эчкини кўрсатди. Қип-қизил. «Кийикдан тарқалган!» деди».*²

Шукур Холмирзаев ўз асарларида кўпинча икки парцеллятдан иборат конструкцияларни қўллайди. Бунда бир парцеллят орқали ифодалаш мумкин бўлмаган, алоҳида таъкидланиши зарур бўлган, муҳим ҳисобланган белгилар иккинчи парцеллят ҳалқа сифатида асосдан кейинга чиқарилади.

Асос қисмдаги тўлдирувчи мақомида келган эчки-ни сўзи биринчи парцеллятда у билан боғлиқ ранг орқали муайянлаштирилгани ҳолда унинг кийикдан тарқалганлигини ҳам таъкидлаш эҳтиёжи иккинчи парцеллят орқали қондирилмоқда. Айти конструкияни қайта тартиблаганда биринчи парцеллят ҳеч ўзгаришсиз асос бўлак таркибига сингиб, жойлашиб кетавериши маълум. Лекин иккинчи парцеллятда фақатгина кўчирма гап шундай хусусиятга эга. Муаллиф гапи эса ҳар икки парцеллятга ҳам дахлдор ҳисобланади. Шунинг учун «белги таъкиди», «белгини таъкидлаш» маъноси асос бўлак ташқарисига чиқарилган ҳар икки компонентда ҳам мавжуд.

«Бургут ҳавога учарди. Тағин қайтиб келарди. Агар ипи узунроқ қилинса...» (19-б.).

Мазкур мисолда бургутнинг ҳавога учиши ва яна қайтиб келиш шарти парцеллят сифатида ажратилган бўлакда ифодаланган. Аслида, биринчи ва иккинчи асоснинг мазмуний яхлитлашуви, бирикуви орқали англашиладиган ҳаракатнинг давомийлиги ҳам айнан парцеллятда ифодаланган шартга боғлиқ. Акс ҳолда мазкур ҳаракатнинг бажарилиши йўққа чиқади. Яъни, бургутнинг учиши учун ҳам, қайтиб ерга қўниши учун ҳам ип узун боғланган бўлиши лозим. Бу конструкияни стандарт, «бир чизиқли» жумла тарзида қайта тартиблаб чиқамиз: *Агар ипи узунроқ қилинса, бургут ҳавога учарди, тағин қайтиб келарди.* Таъкидлаш лозимки, бу

тарздаги гапда таъсирчанлик йўқолиши баробарида мазмуний аниқликка ҳам путур етади. Яъни, айти гапдаги муҳим ва номуҳим жиҳат сезиларсиз даражага тушиши орқали бадиий мазмун бир қадар хиралашади. Шу маънода шарт ифодасининг парцеллят сифатида асосдан ташқарига чиқарилиши мазмун тиниқлиги учун ҳам, таъкидни кучайтириш учун ҳам, қаҳрамон нутқини конкретлаштириш учун ҳам бирдек хизмат қилади дейиш мумкин.

«Во дариг, ўшанда Жонбоев деган бир пирқа аъзоси арғимчоғимди кесиб ташлаб эди. Кейин қандайдир айби билан отувга ҳукм бўлиб кетди... Ҳе, кўп йиғлаганман. Унинг учун эмас! Арқон учун... Тавба, худо-я, тавба қилдим. Арғимчоқ ҳам эскилик сарқити экан...» (68-б.).

Бу тарздаги тузилмалар маҳоратли адиб асарларида кўп учрайди. Яъни, асос қисм билан парцеллят орасига таъкид юкли тўлиқсиз гап киритилади. Мисол таҳлили тўлиқ бўлиши учун Жонбоев билан боғлиқ тафсилотлар ифодаланган жумлаларни ҳам олишга тўғри келди. Аслида, *ҳе, кўп йиғлаганман. Унинг учун эмас! Арқон учун...* мисолининг ўзи парцеллятив конструкция таҳлилига етарли. Аммо парцеллятдаги *арқон* сўзининг маъноси, қаҳрамоннинг нима сабабдан арқон учун йиғлаганлигининг етарли даражада тушунарли бўлмаслиги мумкин эди. Шу боис айти ҳолатларни ойдинлаштирувчи жумлалар ҳам олинди. Жонбоев ҳикоячи қаҳрамоннинг

арғимчоғини эскилик сарқити дея кесиб ташлаган ва бола ҳеч нарсага яроқсиз ҳолга келган арқон учун кўп йиғлаган эди. Бундан олдин Жонбоевнинг ўз айби билан отувга ҳукм этилгани хабари айтиб ўтилади. *Йиғлаганман* сўзи Жонбоевнинг отувга ҳукм қилинганлигига бевосита ишора қилаётгандек ҳолатни юзага келтиради. Қаҳрамон бу ҳолатдан чиқиб кетиш учун парцеллятдан олдин *Унинг учун эмас!* тўлиқсиз гапини келтиришни маъқул кўради. Бу эса парцеллятдаги таъкидни икки ҳисса кучайтиради, теранлаштиради. Яъни, ҳатто арқонни ҳам эскилик сарқити деб билган Жонбоевнинг ўлганида арқончалик ҳам қиймат топмаганлиги ана шу тарздаги конструкция орқали ифодаланган. Бундай тузилмаларни асос ва парцеллят ўртасидаги масофага кўра шартли равишда ***дистант парцеллятли конструкция*** деб аташ мумкин.

«– Эна, сиз ўзингиз шу йиғиндан хурсандмисиз? – деб жиддий сўради Ҳабибулло. – Кўрдик, ҳалиям сизни ҳурмат қилишар экан. Жуда! Айниқса, Хурам ака...»(82-б.).

Бу мисолдан англашилганидек, гап структурасини атайин бўлақларга ажратиш орқали услубий жиҳатдан бетараф гапнинг экспрессив вариантини ҳосил қилиш мумкин экан. Агар айна конструкцияни *Кўрдик, ҳалиям сизни жуда ҳурмат қилишар экан* тарзида оладиган бўлсак, бу жумла ҳеч қандай жиҳати билан алоҳидаликка эга эмас. Муайян

ҳолатга қаҳрамоннинг оддийгина муносабати билдирилган ҳолос. Унда қаҳрамоннинг воқеликка нисбатан фарқли муносабатини сезиш мумкин эмас. Бу тарздаги «силлиқ», «жонсиз» гапни «ҳаракатчан», «жонли» ифодага айлантириш учун муаллифдан катта меҳнат талаб қилинмайди. Шунчаки кичик бир пунктуацион трюк орқали кўзланган самарага тўлиқ эришилган. Парцеллят орқали қайси бўлак алоҳида таъкид олиши лозимлиги аниқ кўрсатиб берилган. Зеро, таъкидланувчи бўлакнинг гап таркибидан ташқарига чиқарилишидан асосий мақсад ҳам шунда. Шу ўринда бир савол туғилади. Хўш, парцеллят сифатида ташқарига чиқарилган бўлак кўпроқ, кучлироқ таъкид оладими ёки парцеллят билан алоқалантирадиган бўлакми? Берилган мисол асосида бунга жавоб қидирадиган бўлсак ҳар икки бўлак ҳам у ёки бу даражада таъкид олади. Яъни, гап ташқарисига чиқариш орқали жуда сўзи интонацион жиҳатдан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Лекин унинг ўзи мустақил ҳолда асос бўлақдан айри ҳолатда ҳеч қандай маънога эга эмас. У ўзи бирикиб келиши керак бўлган сўз билан алоқалантирилгандагина муайян маънога эга бўлади. Кўрсатилган ҳурмат даражасининг жуда кучли эканлигини бу қадар аниқ ифодалаш учун мутлақ дезартикуляцияга эҳтиёж сезилади. Оғзаки нутқда бундай мақсад ифодаси учун ниҳоятда мос ва қулай бўлган тур-

ли тарздаги моделлар, механизмлар мавжуд. Ёзма нутқда парцелляция ана шундай механизмларнинг энг ҳаракатчани ва қўлланиш учун энг қулайи ҳисобланади. Мисолда фикрни таъсирчан ифода-лаш усулларида бири сифатида эътироф этиладиган тўлиқсиз гап ҳам келтирилган. Ундаги айниқса сўзи тўлиқсиз гапни контекст таркибидаги тўлиқ гап кесими билан алоқалантиришга хизмат қилади.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Шукур Холмирзаев асарларининг синтактик хусусиятларини тадқиқ этиш орқали матн тилшунослигида ҳали ўз ечимини кутиб ётган бир қатор муаммоларни ҳал қилиш зарурияти мавжуд.

**Шоҳқадам ҲАЙДАРОВ,
Жиззах ДПИ ўқитувчиси.**

---

¹ И.Тошалиев. Ҳозирги ўзбек тили. Синтаксис. Синтактик ва синтагматик қайта бўлиниш. Парцелляция. Т.: Zarqalam, 2004. 104-б.

² Ш.Холмирзаев. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 3-жилд: Т.: Шарқ, 2003. 18-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу жилддан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

Бадий ижодда сабога мурожаат

Ҳазрат Алишер Навоий маънавий меросида сабога мурожаат қилиш, майин, ёқимли шамол ёки тонг ели воситасида яқинларга хабар йўллаш, арз айтиш усули кенг қўлланилади.

Буни адибнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» номли асари мисолида кўриш мумкин. Навоийнинг ушбу ёдномани ёзишдан кузатган бош мақсади дарвеш хулқ-атворидаги олижаноб инсоний фазилатларни улуғлаш, тарғиб қилиш, ахлоқий-руҳий камолот йўлида изланаётган, маънавий шаклланиш изтиробларини бошидан кечираётган кишиларга Саййид Ҳасан шахсини ўрнаткич сифатида кўрсатишдан иборатдир.

Асар қуйидаги сатрлар билан бошланади:

*Лутф айлабон, эй насими қудс осор,
Бир қатла фано гулшанига айла гузор.
Аҳбобғаким топтилар ул ерда қарор,
Мендин ер ўпуб арзи ниёз эт зинҳор.¹*

Улуғ шоирга ота мақомидаги Саййид Ҳасан Ардашер руҳига эъзозу эътибор мантиқан теран мисраларнинг мағз-мағзидан сизиб чиқаётир.

Бадий адабиётда шамол ифода ва тасаввуридан фойдаланиш ўзбек мумтоз адабиётининг Али-

шер Навоийга қадар бўлган намояндалари ижодида ҳам кузатилади.

XIV аср ўзбек насрининг нодир намунаси «Қисаси Рабғузий»да ҳикоя қилинишича, Сулаймон алайҳиссаломнинг жуда катта ҳажмдаги олтин ва кумушдан тайёрланган тахтини ел кўтариб, манзилдан манзилга элтган экан. Ел тахтни шоҳ ва унинг аркони давлати билан бирга бир ойлик-икки ойлик масофага кўз очиб юмгунча олиб борганида, улар вилоятдан вилоятга етганларини сезмай қолишган. Шунинг учун ҳам Сулаймон подшоҳ тасарруфидаги бу шамол **«ЮМШОҚ ЕЛ»** деб аталган. «Қисаси Рабғузий»да Аллоҳ тилидан: «Ва асалнаа лаху айнал – қитри», яъни «Биз Сулаймон учун қитр елини эстирдик», – дейилади.²

Уламоларнинг шарҳлашларича, синган суякларни даволашда қитр ели мўмиё ўрнида иш берган. Мазкур ел халқнинг яна кўп дардига даво бўлган, улуснинг мушкулини осон қилган. Халойиқнинг йиртиқ-ямоқлари, синган идишлари қитр ели воситасида асл ҳолига келтирилган. Мазкур ел мис булоқлари янглиғ оққан. Аҳоли у билан томларини суваган. Бундай модда билан ишлов берилган бино ўта пишиқ ҳамда мустаҳкам бўлиб, у йиқилмаган, унга сув ва нам таъсир қилмаган.

«Қисаси Рабғузий» шаҳодатига кўра, Искандар Зулқарнайн яъжуж ва маъжуж офатига қарши девор қурганида Аллоҳ шундай металдан фойдаланишни ҳукмдорга ваҳий қилган экан: *«Нетакким,*

Зулқарнайн вақтинда билгурди: «Аатуний уффриг алайҳи қитран»³, «Келтиринглар менга эритилган мисни, мен унинг устига қуяй» («Каҳф» сураси, 96-оят).

Илоҳий китоб ҳақиқатига шак келтириш нора-во. Шунингдек, Искандар деворининг қурилган ёки қурилмаганлигини аниқлашга киришиш адабиётшу-носликнинг вазифасига кирмаганидек, қитр елининг мўмиё ўрнида истифода этилгани, йиртилган нарса-ларни ямашда, синган нарсаларни тузатишда фой-даланилганлиги каби турфа масалаларни «тафтиш қилиш» ҳам бадиий адабиёт имкониятлари доира-сидан ташқаридир.

«Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»дан юқорида келтирилган дастлабки мисрада «*насим*» сўзи ўз сифатловчиси («*қудс*») билан келган. Алишер На-войининг бадиий назари оддий елга эмас, поклик елига – муқаддас шамолга қаратилган. Зеро, улуғ адиб талқинича, сўзи ва иши, хислати ва ахлоқи барчага ибрат қилиб кўрсатиладиган қудсий на-фасли табаррук зотлар руҳига йўлланадиган дуо ва саломни «*фано гулшани*»га етказиш «*насими қудс осор*»га, яъни пок ва муқаддас шамолгагина раводир. Поклар масканига йўл олган майин ша-мол ҳам азиз ва ҳузурбахш бўлмоғи даркор. Та-баррук даргоҳда заррача ғашлик уйғотадиган елга-да ўрин йўқ.

Бадиий матндаги «*насими қудс осор*» ва «*фано гулшани*» бирикмалари мантиқан чамбар-

час боғлиқ бўлиб, улар биргаликда яхлит тасаввур ҳосил қилади. **«Фано гулшани»** истиоравий бирикмасидан мурод жаннатдир. Алишер Навоийнинг пок эътиқоди ва қатъий ишончига кўра тириклигида *«ҳирсу ҳавас хирмонин барбод ва нафсу ҳаво қасрин барафтод»* этиб, фано мақомига етган, ишқи илоҳийнинг энг олий даражасига эришган комил инсонлар боқий дунёда *«жаннатларда ва дарёлар (усту)да қодир подшоҳ ҳузуридаги рози бўлинган жойда бўлурлар»*.⁴

Улуғ мутафаккир ёзади: *«Булардур ишқда васлдин ком топқон ва «ъинда малики муқтадир» мақомида ором топқон»*.⁵ Алишер Навоий талқинича, дарвеш Саййид Ҳасан Малики муқтадир (Аллоҳ) қошидаги рози бўлинган жойда қарор топган ана шундай инсонлардан биридир. «Фано гулшани»да мақом тутиш эса ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди.

Шавкат ҲАЙИТОВ,
филология фанлари номзоди,
БухДу доценти.

---

¹ Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. Т.: Фан, 1999. 89-б.

² Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Т.: Ёзувчи, 1990. 34-б.

³ Ўша манба, ўша бет.

⁴ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Т.: Ғ.Фулом номидаги нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992. 389-б.

⁵ Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. Т.: Фан, 1998. 98-б.

Бобурнинг «Мубаййин» асарига доир айрим мулоҳазалар

Заҳириддин Муҳаммад Бобур халқимизнинг ҳар жиҳатдан етук, ғоят истеъдодли фарзанди эди. У ўта нотинч, сарсон-саргардонликда кечган умрини зўр салоҳияти туфайли жозибали қила олди. Унинг ҳаёти фақат қаҳрамонликлар ила эмас, ижодкорлик, бунёдкорлик билан ҳам тўла эди. У 20 ёшида янги бир ёзув – «Хатти Бобурий»ни кашф қилди. Ажойиб шеърлар ёзди, девон тартиб қилди, «Бобурнома»дай улкан тарихий-бадий асарни яратди.

Бобур фикҳ илми (ислом ҳуқуқшунослиги) борасида ҳам кенг маълумот соҳиби бўлган. Диний соҳада эгаллаган билими ўлароқ у «Мубаййин» номли асар яратган. Унда *охират кун*, *номаъи аъмол*, *мезон*, *аросат*, *шафоат*, *сирот* ҳамда бош мавзу – *иймон* ҳақида кенг маълумот берилган. «Мубаййин»ни чиғатой даври адабиётида яратилган мукаммал диний-фалсафий асар сифатида баҳолаш мумкин. Унда Бобурнинг эътиқоди нақадар юксак эканлиги, бошқа ноёб фазилатлари билан бир қаторда комил мусулмонлиги ҳам ёрқин намоён бўлади. Асар учун Қуръони карим оятлари ва шариати исломнинг кўрсатмалари асос бўлиб хизмат қилганлигининг ўзи ҳам муаллифнинг чин маънода чуқур диний билимлар эгаси эканлигидан далолат беради.

Болалик йиллариданоқ диний-фалсафий билимлардан яхши хабардор бўлган Бобур Мирзо исломнинг тўрт руки (иймон, намоз, рўза, закот)га қатъий амал қилган. Бироқ бешинчи рукн – ҳаж, Навоийда бўлгани каби унга ҳам насиб этмаган. Чунки бу хусусдаги ишоралар унинг бирон бир асарида кўзга ташланмайди. Айни шу хулоса «Мубаййин»га ҳам тегишлидир.

Ислом қоидалари асосида битилган «*Мубаййин*»нинг ёзилиш санаси, кимга аталганлиги ва номланиш масалалари борасида ҳам турли фикрлар мавжуд. Жумладан, рус шарқшунос олими И.В.Стеблева мулоҳазасига кўра, асар 1521–1522 йиллар оралиғида яратилган.¹ Аслида «Аруз рисоласи»да қайд этилган ва Алишер Навоий музейида 103 рақами остида сақланаётган «Мубаййин»нинг хотима қисмидан ўрин олган байтга кўра, асар 928 (милодий 1522) йилда ёзилган. Асарни баъзилар Комрон Мирзога бағишлаб ёзилганини, айримлар Ҳумоюнга, бошқалар ҳар икки ўғли ва омма учун битилганини, Бобур Мирзо келажакда ҳукмдор бўладиган ўғилларининг диний жиҳатдан баркамол бўлишини мақсад қилганини баён этишади. Айтиш жоизки, бу даврда асарларнинг фарзандлар учун ёзилиши анъанага айланган эди. Шундай ҳолатни Шайбонийхонда ҳам кўриш мумкин. У ҳам ўғли Муҳаммад Баҳодирга бағишлаб «*Рисолаи Маориф*» асарини ёзган ва айни чоғда у халқ учун ҳам фойдали бўлишини баён қилган.

«Мубаййин» фикҳ қоидаларини барчага тушунтириш мақсадида ёзилганини асардаги хитоблардан ҳам билиш мумкин. Бобур мурожаат қилмоқчи бўлган ўқувчи гуруҳини ушбу хитоблар орқали аниқлаб олиш мумкин: *Эй нойиб, эй хужаста-пай фарзанд, эй мўмин, эй ҳамдам* (11 марта), *эй доно* (5 марта), *эй мусаллий, эй барно* (2 марта), *эй ёр* (19 марта), *эй аҳбоб* (2 марта), *эй сарвар* (3 марта), *эй қардош* (2 марта), *эй мусаллийи толиб, эй сойил, эй толиб* (3 марта), *эй корий, эй ҳом, эй сўзи туз* (5 мартадан).

Бобур, ўрни келганда, олимларга ҳам мурожаат қилиб, ушбу асарни дин йўлидаги бир манба эканлигини таъкидлайди. Қолаверса, асар нафақат туркий халқларга, балки араб-форс тилидаги китобхонларга ҳам етиб боришини истайди.²

Бобур ўзининг мазкур асарига «Мубаййин» деб қатъий ном берган бўлса-да, уни «Мубин» шаклида эътироф этилган ҳоллар ҳам бўлди. Асарнинг асл номини аниқлаш борасида туркиялик олимларнинг ўз ўрни бор. Турк олими Ф.Кўпрулу асар номига тўхталар экан, «Мубин» аслида кимнинг асари эканлиги борасида қуйидагича фикр билдирган: *«Бобурнома»ни 1922 йилда инглиз тилига таржима қилган А.С.Бевеерж, ҳинд муаррихларидан Абу Фазил билан Бадоунийнинг бу номни «Мубаййин» сифатида ўқишганини ва Спрингер ушбу асарни «Фикҳи Бобурий» деб кўрсатганини баён қилиб, эски хатосида давом этган, «Бобурнома»ни форсчага таржима қилган Шайх Зайн ушбу фикҳ*

китобига шарҳ ёзган бўлиб, «Мубин» мана шу шарҳ китобининг номидир. Асарнинг Туркия нусхаси ҳижрий 937 йилда Марғилонда Мусо Бин Исо Марғиноний томонидан кўчирилган»³ (Ф.Кўпрулу Туркия нусхаси деб ўз шахсий кутубхонасидаги кўзёзмани назарда тутган).

Туркиялик яна бир олим Фарук Акун ҳам «Мубин» номи нотўғри эканига ишора қилиб, юртдоши берган изоҳни тасдиқлайди ва бу ҳақда шундай ёзади: «...асар номининг ҳақиқий шакли «Мубаййин» экани машҳур тарихчи Абдулқодир ал-Бадоуний томонидан ҳам очиқ-ойдин тасдиқланиб кўрсатилган. «Мубин» номи, ал-Бадоуний билдирганидек, Бобурнинг котиби Шайх Зайннинг «Мубаййин»га ёзган форсча шарҳи номидир. Бобурнинг «Мубаййин»и маснавий шаклида ёзилган. Асар **ҳафиф** баҳрида фоилотун, мафоилун, фоилун қолипиди бўлиб, 2258 байтдан ташкил топган. Асар ислом қоидалари асос қилиб олинган Китоб Имон, Китоб-ус-салот, Китоб-ус-закоат, Китоб-ус-савам, Китоб-ул-ҳож каби бешта бош бўлимдан иборат».⁴

Бобур ижодини ўрганиш борасида бугунги кунда самарали изланиш олиб бораётган туркиялик олима Орал Сейҳан фаолияти ҳам бобуршунослик илмида муносиб ўринга эга. 2004 йили «Мубаййин»нинг туркча нашрини амалга оширган Орал Сейҳан ўз изланишларида жумладан шундай ёзади: «...Бобур эътиқодига кўра ханафий мазҳабининг Нақшбандия тариқатига мансуб, отаси Умаршайх Мирзо эса

хожа Убайдуллоҳнинг муриди. Бобур Ҳожа Аҳрор муридларидан хожа Мавлоно Қорига эътиқод қилади. Тариқат томонидан яхши таълим олган Бобур учун Нақшбандия шайхларидан бўлган Маҳмуди Аъзам Аҳмад Косоний «Рисолаи Бобурийя» номли асар ҳам ёзган. Унинг «Мубаййин дер фикҳ» асари ислом қоидаларига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир».

Бобур ўз асарида:

Чун баён эттим анда шаръиййот

Не ажаб гар дедим Мубаййин от –

деб ёзиб қолдирган экан, бошқа муаллифларнинг ишораларига таяниш учун зарурат йўқ. Фикримизча, асарнинг ўз номи турганда бошқача ном билан аташ ўринсиз.

«Мубаййин» дидактик асар бўлганлиги боис бадий тасвирлардан йироқ. Аруз шаклида битилган ушбу асар бобокалонимиз томонидан ёзилиб, бизгача етиб келган нодир мерос сифатида қадрлидир.

Шуҳрат ҲАЙТОВ,
ЎЗМУ аспиранти.

¹ Р.Воҳидов. Биз билган ва билмаган Бобур. Т.: Маънавият, 1999.

² Орал Сейҳан. Мубаййин дер фикҳ. Истанбул, 2004.

³ Фуат Кўпрулу. Бобур. Ислом энциклопедияси, II жилд, Истанбул, 185–186-б.

⁴ Акун Умар Форук. Бобур. Ислом энциклопедияси, Истанбул, 517–533-б.

Ҳикояларда макон ва замон тасвири

(А.Қаҳҳор ва Ш.Холмирзаев ҳикоялари мисолида)

Маълумки, макон ва замон (фазо ва вақт) фалсафий тушунча бўлиб, олам мавжудлигининг умумий шакллари дандир.

Адабиётдаги бадиий ўзлаштирилган макон ва замон муносабатларининг ўзаро алоқаси хронотоп деб аталади. Хронотоп юнунча сўз бўлиб, *chronos* – вақт, *topos* – жой деган маънони англатади. Ушбу атамани адабиётшуносликка биринчи бўлиб, рус олими М.М.Бахтин олиб кирган.

Адабиётдаги бадиий макон ҳамда бадиий замоннинг образ тамойили ўзбек носирларининг ҳикояларида ёрқин очиб берилган. Улар оламнинг бадиий моделини яратар эканлар, ўз асарларида ҳаётнинг муайян рамзий маконий-замоний манзарасини адабий-бадиий образ сифатида гавдалантириб тасвирлайдилар.

Ҳаётинг реал воқеликнинг рамзий, унинг ишоравий, руҳий табиати Ш.Холмирзаевнинг «Ўзбеклар» ҳикоясидаги маконий-замоний концепцияда ёрқин намоён бўлган.

Асарда макон ва замонда кечувчи воқеалар муаллиф томонидан ҳикоя қилинган. Бу эса ҳикояда *ривоят*, *тавсиф*, *диалог*нинг қоришиқ ҳолда келишини таъминлайди, зеро уларнинг бари бирликда ўқувчи тасавурида бадиий воқеликни пластик жонлантиришга хизмат қилади. Ёзувчи ҳикояда

«ақлга мувофиқ эзгу» ибтидони уйғотиш мақсадида қаҳрамонни, яъни ўзининг (ҳикоя қаҳрамонларидан бири муаллифнинг ўзи) хаёлий-хотира маконидаги ҳаётнинг кундалик замонида (республикамизнинг Тошкент вилоятига қарашли, Бўка тумани қишлоқларида, куз фаслидаги талабаларнинг кундалик турмуш тарзида) юз берган воқеаларни тасвирлайди. Талабалар ҳамда қишлоқ аҳли ўртасида кечган икки ойлик воқеа-ҳодисалар бадиий вақт орқали ифодаланади.

«Иккинчи курсда пахтага бордик. Ўша Бўка районида. Четдаги бир колхозга. Мана шу ўзимизнинг Сурхон воҳасига ўхшаб кетадиган жойлар экан: ҳар қадамда қиёқлар ўсган. Боғ-боғ ёш қамишни таги билан ўтказиб қўйгандай. Ери жиққа ажириқзор. Мол ўтлайдиган, болалар чиллак ўйнайдиган ер-да!»¹

Бадиий матндаги вақт фақат йил билангина кифояланмайди. *Фасл, ой, ҳафта, кун-тун, ҳатто дақиқа ва сониялар* ҳам матнда ўз бадиий вазифасига эга. Улар сюжетни шакллантириб, қаҳрамон, персонажлар ҳаракатлари, психологиясини юзага чиқаришга ёрдам беради. «Ўзбеклар» ҳикоясига шу нуқтаи назардан қаралса, вақт (замон) масаласи айнан фасл номи билан тилга олинмаса-да, сюжет воқеалари куз фаслида содир бўлганлигини кузатиш мумкин. Буни муаллиф, яъни ҳикоя қаҳрамони томонидан *«Иккинчи курсда пахтага бордик»*, дея ишлатилган жумла орқали англаш мумкин.

«Вақт (замон) ўз-ўзидан макон (ёхуд микромакон) тасвирини тақозо этади. Зеро улар доимо бир-бири билан узвий боғлиқ, – деб ёзган эди М.Бахтин. – Вақт аломатлари маконда намоён бўлганидек, макон замон орқали тушунилади, инкишоф этилади».² «Ўзбеклар» ҳикоясида макон тасвири бевосита бош қаҳрамон (муаллиф)нинг талабалик ҳаётида кечган саргузашт воқеалари, турмуш билан боғлиқ. Маълумки, халқимиз азалдан меҳмондўст, кўнгли очиқ, самимий, хушмуомала бағрикенгдир. Ўзи қийинчилик, етишмовчилик билан кун кўрса-да, бор нарсасини меҳмон олдига тўкиб солади. Бу нарса айниқса, қишлоқ халқида жуда яхши мужассам этган. Бундай реал, ҳаққоний ҳаёт тарзини бадиий тасвирлаш, табиийки, ҳикоя матнида макон манзараларини чизишда намоён бўлади. Ёзувчи макон манзарасини тасвирлашда пейзаж (табиат тасвири)дан ҳам ўринли фойдаланган. У ҳикоя сюжети воқеалари маконини ўзи туғилиб ўсган Сурхон воҳасига ўхшатади. Бу билан ижодкор реал воқеликни бадиий воқеликка ўзлаштириш таъмоили йўлидан боради.

Ҳикояда кеч, эрта, кун, тонг, пешин, оқшом сингари вақт унсурлари бадиий сюжет ривожини, қаҳрамон, персонажлар ҳаёти, саргузашти, руҳий оламининг ёрқинроқ очиб кўрсатилишида муҳим роль ўйнайди. «Кеч бўлиб қолди. Биласиз, дастлабки кеча ухлаш қийин. Латифа айтишарди болалар: «Сиз кўрган ўша афанди, сиз билган ўша афанди.

Эртаси кўзимиз чарақлаб очилиб, теримга чиқиб кетдик. Тонгларни эсланг! Тупроғи нам тортган сўқмоқларни» (83–84-б). Муаллиф талабалик даврининг қизиқ ҳаётий воқеаларини, ҳангомаларини, қишлоқнинг гўзал, беғубор табиат манзарасини, шунингдек, ўша даврнинг, муҳит, шароитининг ўзига хос хусусиятларини, миллий-ҳудудий урф-одатларини жонли, табиий тарзда бадиий макон ҳамда бадиий замонда тасвир этади. Адиб ҳикоя сюжетига танлаган макон майдонини синчковлик билан кузатади. Ҳар бир ҳодисага, нарса ва деталларга алоҳида эътибор қаратиб, диққатни тортадиган манзара яратади.

«... кулбаларнинг орқасида ҳудудсиз далалар бор, биз ўша ёқда пахта тердик.

Ҳар жой-ҳар жойда митти-митти шийпончалар кўққайиб турарди. Ери зах, деворлари қабариб кетган, атрофида тупроқ ўйнаб ётар, унда сичқон-каламушларнинг излари кўп эди» (236-б). Ҳар қандай воқеа тизими макондан, аниқроғи, унинг муайян бир қисмидан ташқарида содир бўлиши мумкин эмас. Ушбу матндаги макон, шу жумладан микромакон тасвирида, табиийки, ижодкорнинг етакчи бадиий-ғоявий концепцияси, эстетик идеаллари билан бир қаторда миллий дунёқараши, тафаккури ҳам акс этади.

Ҳар бир адиб ўз Ватани тасвирида, унга бўлган меҳр-муҳаббати, эътиқодини бадиий макон ҳамда бадиий замон манзараларида намоён этади. Бу

эса, ўқувчи ёшлар қалбида она юрти, муқаддас тупроғига, унинг табиатига бўлган самимий меҳр-муҳаббатнинг уйғонишида муҳим роль ўйнайди.

Абдулла Қаҳҳор ўз ижодий фаолияти мобайнида ўтмишга мурожаат қилиб, унинг ижтимоий моҳиятини очиб берадиган асарлар, характерлар яратиб келди. Адиб ҳикояларида ҳам ўтмиш замони ва маконида кечган воқеа-ҳодисалар тасвирини кўплаб кузатиш мумкин. Унинг «Даҳшат» ҳикояси шулар жумласидандир. Асарда ўтмиш замонида кечган воқеа-ҳодисалар муаллиф, айрим эпизодларда эса персонажлар томонидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи ҳикоя сюжети вақти (замон)даги макон майдонини табиат тасвири орқали кўрсатиб беради. Эпик тафсилотлардан макон, шу жумладан, микромакон тасвирида ўтмиш замони зонасининг ўзига хос жиҳатлари намоён бўлади.

«Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, ғувиллайди, томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади» (236-б.). Бадиий асарнинг сюжети ва унинг таркибий қисмлари (*экспозиция, тугун, воқеалар ривож, кульминация ва ечим*) бадиий макон ва замонда юзага келади ҳамда ечилади. Чунки асардаги ҳар бир воқеа-ҳодисанинг содир этилган макони (жойи) ҳамда юзага чиқарилиши лозим бўлган вақти (замони) мавжуд. Ёзувчи ҳикоя бошида табиат манзараси тасвирини беради. Бу манзарада кузак шамолининг

бошланган вақти (замони, икки ҳафтадан бери), унинг ҳаракатланаётган макон майдони (яъни, яйдоқ дарахтлар шохида ёки ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриши) аниқ, ёрқин ифода этилади.

Маълумки, пейзаж бадиий асардаги табиат тасвиридир. Унинг икки турини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) *Бадиий асар қаҳрамони руҳий ҳолати билан боғлиқ табиат тасвири.* Ўз навбатида бу ҳам иккига бўлинади: а) қаҳрамон (персонаж) кайфиятига муштарак пейзаж; б) қаҳрамон кечинма ва руҳий ҳолатларига қарама-қарши бўлган манзаралар;

2) *Объектив табиат тасвири* – бунда табиат тасвири ва қаҳрамон қалбидаги кечинмалар ўзаро боғлиқ бўлмайди. Пейзаж ёзувчининг ижодий-бадиий ниятига кўра ифода топади.

«Ижодкор шахснинг ўтмишга муносабати ўзини англаш, англаганида ҳам ўзини ўзгалар билан, жамияту борлиқ билан алоқадаги бутунликда англаш эҳтиёжи билан юзага келади».³ Ўтмиш ҳаётини бутунликда бадиий идрок этишга, англашу ифодалашга интилган А.Қаҳҳор ушбу асарда ўзи гувоҳ бўлган ёки бировдан эшитган воқеаларни ҳикоя қилиб берувчиси сифатидагина эмас, кўпроқ ўша воқеаларнинг кузатувчиси сифатида бўй кўрсатади. Олимбек додхонинг саккиз хотини, уларнинг уй маконидаги ҳолатлари, ҳаракатлари ровий (муаллиф) нигоҳи орқали кузатилади:

«Олимбек додхонинг саккиз хотини катта кундош Нодирмоҳбегимнинг уйига йиғилиб, сандал атрофида ўтиришар эди. Додхо ҳар кеча таровеҳ намозидан кейин халқага қолар эди, бу кеча эрта қайтди. Ҳамма тўзиди: хотинларидан бири унинг салласини олди, бири чакмонига қўл узатди, бири маҳсисини тортгани чоғланди...» (236-б.).

Додхо хаёлидан ўтган ўй-кечинмалар қуйидагича ифода этилади: *«Ҳозир гўристон қанақа ваҳимали бўлса экан...» Ўзбек гўристони ўзи хунук, бунинг устига, гўристон ҳақида айтилмаган хунук гап, тўқилмаган ваҳимали миш-миш қолган эмас. Ҳақиқатан, бундай кечаларда гўристон эсига тушган ҳар қандай одам, айниқса додхо сингари пайғамбар ёшидан ошиб, кафанлигини сандиққа солиб қўйган киши ўлимдан ҳам кўра гўристонда ётишни ўйлаганда тилигача совуқ тер чиқаради» (236-б.).* Бадий асарда бир макон бирлигидан ўзгасига кўчишнинг ўзига яраша қийинчиликлари бор. Чунки ҳар бир маконий birlik муаллифдан ўзига алоҳида эътиборни, экспозиция, пейзаж тасвирларини талаб қилади. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда мазкур муаммони ўзига хос тарзда ечишга ҳаракат қилган: жой (макон)ни жуда ихчам тасвирлаган, фақат ҳикоя бадий концепцияси талаблари эҳтиёжига кўра айрим «микромакон» манзарасига кўпроқ ўрин ажратган, асосий эътиборни асар қаҳрамони Унсиннинг фаолияти, ҳаракати, руҳий олами жараёнига қаратган.

Ҳикоя воқеаларини тасвирлаётган муаллиф, сюжет чизиклари ўртасида ровийликни Нодирмоҳбегим, яъни Додхонинг катта хотини нутқи орқали бир оз бўлса-да давом эттиради. Бу персонаж ҳам, Додхо сингари, гўристон ва мазорлардагина бўладиган чуқур бир жимлик, ваҳимали кўринишлар ҳақида ўйлайди ва кўрқинчли бир воқеани айтиб беради. Ана шу воқеа орқали муаллиф нигоҳи Унсинга қаратилади. Бу ўринда ҳикоянинг шаклий-мазмуний категорияси бадиий замон ва макон унсурларида ёрқинлик, аниқлик касб этади.

«Гўристон тўғрисида додхо нималар эшитган бўлса, Унсин ҳам шуни эшитган, шамол қутурган кечада гўристон додхо хаёлида қандоқ даҳшатли бўлса, унинг хаёлида ҳам шундай даҳшатли, лекин шундоқ бўлса ҳам тириклик гўристони бўлган бу даргоҳнинг даҳшати олдида ўликлар гўристонининг даҳшати унга даҳшат кўринмас, бундан ташқари, эртагаёқ Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди унинг бошига бошқа ҳеч қандай фикр-хаёлни йўлатмас эди» (239-б.). Ушбу тасвирдан англашиладики, ҳикоянинг асосий сюжет воқеалари бадиий макон ва бадиий замонда юзага келади. Сюжетнинг тугунлари ечилади. Ҳикоя матнидаги вақт унсурлари бўлган *ҳафта, кеч, тонг, эрта, пешин, шом, дақиқа, сониялар* ҳам ўз бадиий функциясига эга. Улар сюжетни шакллантиради, қаҳрамон ва бошқа персонажларнинг руҳий олами, ҳис-туйғулари, ўй-

кечинмалари, қисматидаги фожиаларнинг юзага чиқишига ёрдам беради. Мазкур вақт (замон) ун-сурлари ҳикоя сюжет-композициясида бирлашиб-туташиб, аниқ бир ўтмиш даврининг ягона эпик манзарасини юзага келтиришга, шу билан бирга, қаҳрамоннинг ички қалб диалектикаси, моҳияти, руҳий-маънавий дунёсини тасвирлаш вазифасини бажаришга қаратилади.

Абдусамад ТҶҲИЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент.

---

¹ Қ.Йўлдошев ва бошқалар. Адабиёт. 7-синф учун дарслик. Т.: Шарқ, 2005. 78-б. (Кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

² М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. Художественная литература. 1986. С.282.

³ Д.Қуронов. Чўлпон насри поэтикаси. Т., 2004.110-б.

«Қутадғу билиг» – Бахтлиланиш билими

XI асрда яшаб ижод қилган шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг (Болосоғуний) ҳаёти ҳақида фақат унинг бизгача етиб келган «Қутадғу билиг» асаридagi маълумотлардан билиш мумкин. Ушбу асарда ёзилишича, шоирнинг асл исми Юсуф бўлиб, у Болосоғун (Қуз Ўрду) шаҳрида туғилган. Шу боис шоир *Болосоғуний* (туғилган ерига кўра) нисбасини олган. Ҳатто асарнинг 1983 йилги русча нашрида муаллиф Юсуф Болосоғуний деб таништирилади. Асарда *«Китаб изиси Юсуф улуғ Ҳажиб ўзинга панд берур, Юсуф Хас Ҳажиб теб ати жави ёзилмиш»*, дейилган.

Маълум бўладики, шоир Юсуф улуғ (катта, юқори) мансабда хос (махсус) ҳожиблик (эшик оғаси) вазифасида ишлаган. У Болосоғунда «Қутадғу билиг» асарини ёза бошлаган ва ҳижрий 462, милодий 1069 йилда қорахонийлар давлатининг пойтахти бўлган Қашғар шаҳрига келиб тугаллаган. Китобни Тавғач Улуғ Бўғра Қорахонга тақдим қилган. Асар ҳукмдорга маъқул бўлгани учун шоирга Хос Ҳожиб унвони берилган. Шунини таъкидлаш керакки, турк давлатчилиги асослари ва мамлакат бошқаруви масалаларидан баҳс юритган ушбу манба Низо-

мулмулкнинг «Сиёсатнома» (ҳижрий 469, милодий 1077) асаридан етти йил аввал, Кайковуснинг «Қобуснома» асаридан (ҳижрий 485, милодий 1082) 12–13 йил аввал яратилгандир.

Асардаги:

Тегурди манга элги эллик яшим,

Ўқир алтмиш эмди манга кел тею.

(Мазмуни: *Эллик ёшим менга қўлини тегизди,*

Олтмиш ёш мени кел деб чорлаяпти.) –

байти муаллиф асар ёзаётганида 50 ёшлар чамасида бўлганига ишора. Бошқа бир ўринда:

Йил алтмиш эки эрди тўрт била...

Тугал ўн сакиз айда айдим бу сўз –

мисралари бизга «Қутадғу билиг» 18 ой давомида ёзилиб, 462/1069 йилда тугалланганини маълум қилади. Асарни табдил ва ҳозирги ўзбек тилида тавсиф қилган олим Қаям Каримов қуйидагича хулосага келган: «*Бинобарин, асарини тугатган даврда муаллифнинг 50 ёшлар чамасида бўлганлиги ва демак, унинг ҳижрий 410 (1019 милод) йиллар атрофида туғилганлиги маълум бўлади*».¹ Шунга кўра Истанбул университети (Туркия)да Юсуф Хос Ҳожиб таваллудининг 990 ва «Қутадғу билиг» асарининг 940 йиллиги муносабати билан халқаро туркийшунослик анжумани очилди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарининг номи ҳақида китобда шундай ёзган:

Китаб ати урдум Қутадғу билиг,

Қутадсу ўқуғлиқа тутсу элиг.

Бундан муаллиф китоб ўқувчининг қўлидан бахт тутсин дея, уни *бахтга элтувчи билим* деб атагани англашилади. Профессор Фитрат ушбу мавзудаги мақоласида асар номини «мусташриқ Радлов «Қудотқу билик» деб ўқуғани» янглиш эканини кўрсатиб, «ҳам Мисрдаги нусхада, ҳам бизнинг қўлимиздаги нусхада китобнинг оти «Қутадғу билиг» шаклида ёзилган: *қут* – «бахт», *қутадғу/қутайғу* – «бахтликланиш»; *билиг* – «билим» бўлиб, «Қутадғу билиг»нинг маъноси «Бахтликланиш билими» бўлади», деган хулосага келган.²

Шундай қилиб, бахтлиланиш билими ўз ўқувчиларига саодат келтириш баробарида дунёга танилган. Муаллиф ёзишича, асар:

*Чинийлар «Адабу-л-мулук» теб айар,
Мачинлар «Анису-л-мамолик» ма айар.*

*Бу Машриқ элинда улуғлар муни,
«Зийнату-л-умаро» тейурлар кўни.*

*Эранлиғлар «Шоҳнома» тер мунгар,
Туранлиғлар «Қутадғу билиг» теб уқар,* – дея «Молик (подшоҳ)лар одоби (тўплами)», «Мамлакатлар дўсти», «Амирларнинг зийнати», «Туркий тилдаги «Шоҳнома», «Подшоҳлар пандномаси» каби номлар билан эътироф этилган.

Асарнинг муқаддимасида ушбу фикрни такрор келтириш билан бирга «Анису-л-мамолик» бирикмаси «Айину-л-мамлакат» бўлиб ёзилган. Шу ҳолатнинг ўзиёқ муқаддима асар муаллифи то-

монидан ёзилмаган, деган А.Вамбери, В.Томсен, М.Хартман³, Фитрат ва Қ.Каримов фикрларини тасдиқлайди.

Проф. Фитрат асарнинг Наманган нусхаси муқаддимасидан юқоридаги байтларнинг ҳозирги тилга шеър билан ўгирилганини келтиради:

*Чинийлар «Адабу-л-мулук» деб атар,
Мочинлар «Анису-л-мамолик» деяр.*

*Бу Машриқ элининг донишмандлари,
«Зийнату-л-умаро» дейишди бари.*

*Эронлик «Шоҳнома» деди билгилиг,
Туронлик ном қўйди: «Қутадғу билиг».*

Умумтаълим ўрта мактабларининг 8-синф учун чиққан дарслик-мажмуада эса, асар матнидаги «Анису-л-мамолик» сўзлари ҳеч қайси матнда учрамайдиган «Амину-л-мамлакат» («Мамлакат омонликлари») тарзида нотўғри ёзилган.⁴

Асарнинг тили қашғар (Меҳмет Фуод Кўпрулу), чиғатой (В.Томсен), уйғур тили (С.Е.Малов) да ёзилган деган фикрлар бўлишига қарамай, бу қорахонийлар давлатида умумистеъмолда бўлган туркий халқлар тили (Маҳмуд Кошғарий бу ҳудуддаги туркий тилга нисбатан *хоқоний* туркчаси истилоҳини қўллаган) эканини барча олимлар эътироф этганлар.

Ёзилиши ва сақланиши. «Қутадғу билиг» асари XIX аср бошларига қадар адабиётшуносликка маълум бўлмаган, Навоий ва Бобур асарларида ҳам,

ундан кейин яратилган ўнлаб тазкираларда ҳам тилга олинмаган. Унинг дастлабки нусхаси 843/1439 йилда Ҳиротда Ҳасан Қора Сайил Шамс томонидан кўчирилган уйғур ёзувидаги қўлёзмаси мавжуд бўлган. 879/1474 санада қўлёзма Абдураззоқ Шайхзода бахши талаби билан Кади Али Фанари ўғли томонидан Истанбулга олиб келинган. XIX аср бошларида Туркияда дипломатик хизматни бажараётган австриялик олим Иосиф фон Хаммер-Пургшталл (1774–1856) уни сотиб олиб, Вена қироллиги кутубхонасига юборган. Шундай қилиб, Ҳиротда теурийлар саройида кўчирилган қўлёзма филология илмига сақланиш ўрнига кўра *Вена нусхаси* номи билан кириб қолган. Қўлёзмани Оврўпа олимларидан дастлаб Жауберт (Герберт) Амадей ўрганиб, у ҳақда 1823 йилда «Journal Asiatique» маълумот берган ва асардан бир парча нашр эттирган.⁵ Асардан намуналар 1870 йили А.Вамбери томонидан «Уйғур тили обидалари» номи билан нашр этилди.⁶ 1890 йилда машҳур олим В.Радлов асар факсимилесини тўла ҳолда нашр эттирган.

Асарнинг бошқа бир нусхаси араб ёзувида кўчирилган бўлиб, Қоҳирадаги Ҳидув кутубхонасида сақланаётганлиги унинг директори Б.Мориц томонидан аниқланди ва В.Радлов илтимосига кўра, қўлёзмадан кўчириб берилди. Икки қўлёзма асосида В.Радлов 1910 йилда асар транскрипциясини немисча таржимаси билан нашр қилдирди.⁷

«Қутадғу билиг» қўлёзмасининг араб ёзувидаги (сулис хати билан) учинчи нусхаси Намангандан

топилган. Аҳмад Заки Валиди Тўғон бу асар ҳақида дастлаб 1912 йилда «Турк ва татар тарихи» асарида З.Вализода имзоси билан маълумот берган.⁸ Китобни проф. Фитрат 1924 йилда Муҳаммадхожи Лоларешдан қўлга киритган бўлиб, у Наманганда хусусий босмахона эгаси Исҳоқхон тўра Ибрат уйдан тинтув вақтида топилган ва сотиб юборилган. Фитрат домла асарни Тошкентга келтириб, у ҳақда 1925 йилда мақола эълон қилган⁹, «Ўзбек адабиёти намуналари». 1-жилдида ундан парчалар нашр қилдирган.¹⁰ Ушбу нусха¹¹ ҳозир ЎзРФА ШИда 1809 рақами билан сақланади.

Ўрганилиш тарихига доир. «Қутадғу билиг» хорижий олимлар Ж.Амадей, А.Вамбери, У.Томсен, М.Хартман, В.Радлов, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, Е.Э.Бертельс, А.З.Тўғон, М.Фуод Кўпрулу, Р.Р.Арат, А.А.Валитова, И.В.Стеблева, А.Н.Кононов, А.Иванов томонидан ўрганилган ва нашр этилган. Бироқ ушбу асарнинг халқимиз орасида оммалашиб, ўзбек мумтоз адабиётининг хазинасидан жой олишида ўзбек олимлари А.Фитрат, С.Муталлибов, Қ.Каримов, А.Рустамов, Н.Маллаев, Ғ.Абдурахмонов, Н.Каримов, Б.Назаров, Б.Тўхлиев, Қ.Содиқов каби олимларнинг хизматлари беқиёс.

Дунёга машҳур туркий дostonнинг Рашид Раҳмати Арат таржимасидаги туркча матни¹², Н.Гребнев ва А.Иванов таржимасидаги русча¹³, Қ.Каримов табдили ва ҳозирги ўзбек тилига тавсифи билан берилган ўзбекча¹⁴ ва Б.Тўхлиев томо-

нидан тайёрланган насрий баёнлари¹⁵ ҳозир фаол қўлланиб келинмоқда.

Асарнинг таркиби ва жанрий сифати. Китоб наср билан ёзилган муқаддима, бобларни кўрсатувчи фикрист (мундарижаси) ва назм қисмидан таркиб топган. Унинг 11 фасли шеърий дебоча бўлиб, қолганлари воқеа баёнидан иборат. Сўнги фаслда китобнинг ёзилган йили ҳақида маълумот берилган. Табиийки, қўлёзма нусхалар ўзаро фарқланади. Академик А.Кононов асарнинг Наманган нусхасини «мавжуд нусхалар ичида нисбатан мукаммали» деб ҳисоблаган.¹⁶

Асарнинг ҳажми 6,5 минг байт деб айтилса ҳам, Фитратнинг маълумотига қараганда, Наманган нусхаси 6329 байтдан иборат. Вена нусхасида эса 171 байт етишмайди. М.Фуод Кўпрулу асарларини нашрга тайёрлаган унинг ўғли Ўрхон Кўпрулу китоб ҳажмини 6645 байт деб кўрсатади¹⁷, бизнингча у Р.Р.Арат томонидан амалга оширилган туркча таржимани назарда тутган. Қ.Каримов нашрида эса 6408 байт берилган (77 байтдан иборат шеърий муқаддима рақамланмаган). Маснавий йўлида яратилган байтлар орасида тўртлик ва рубоийлар ҳам бўлиб, улар 182 тани ташкил этади.

Насрий муқаддима асар муаллифига тегишли бўлмагани боис асарни асосий шеърий матндан келиб чиқиб таркибланиш лозим. Дебочада ҳамд, сано, наът, Қорахон мадҳи, Китоб аввали, етти кавокиб ва ўн икки бурж, Одамнинг қадру қиммати, тил ардами (фазилатлари), китоб эгасининг узри, насиҳат

сўзи, билим ва уқув ардами, Китобнинг номи ва ўз (муаллиф) қарилиги (ёши) кабилар баён қилинган. Асар воқеалари 391-байтдан бошланади.

Асарнинг жанри нисбатан мураккаб, унинг таркибида маснавий, рубоий, тўртлик каби жанрлар учрайди. М.Фуод Кўпрулуниги фикрича, ундаги тўртликларнинг айримларини вазн хусусиятига кўра қитъа деб айтиш мақсадга мувофиқ.¹⁸ И.В.Стеблева асарнинг сўнги фасллари қасида шаклида ёзилганини қайд этиб, туркий тилдаги илк мумтоз асар араб ва форс шеърлятидаги бир неча жанрларни ўзига жамлагани, сўнгра бу жанрларнинг ҳар бири туркий адабиётда тугалланган адабий жанрга айланган, деган хулосага келади.¹⁹

«Қутадғу билиг» қандай асар? деган саволга жавобан, Қ.Каримов «аввало, у адабий асар, бадий адабиётнинг типик намунаси. Лекин у эпопея ҳам эмас, тўлиғи билан лирик руҳда ҳам эмас, драма ҳам эмас» деб ёзиш билан Оврўпа таснифидаги адабий турлар (эпос, лирика ва драма)га мос келмаслигини англатади. Ҳамда «у ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия ҳамда маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора тадбирларини мужассамлаштирган, жам қилган қомусдир»²⁰ деб жавоб беради. Фитрат домла қисқагина қилиб, «таълимий дoston» деб атагани каби Қ.Каримов ҳам кейинги ишларида асарни «илк бадий дoston» деб таништирган.²¹ Ғарб ва Русия олимлари асарни «поэма» деб атаганлар. Турк олимлари М.Фуод Кўпрулу ва Р.Р.Арат асарни «классик турк

ёзма дostonлари» таркибига киритади. Бизнингча, асар *таълимий дoston* деб қабул қилиниб, унга *сюжет ва композицион жиҳати мураккаб* таркибли бўлганини ва бошдан оёқ бир вазнда яратилмаганлигини ҳам қўшиб қўйиш зарур.

Вазн хусусиятлари. Асар асосий воқеаларини баён қилган назмий қисм, Фитратнинг аниқлашича, «ёзилиши тизимнинг иккилик – маснавий шаклида бўлуб, вазни машҳур Эрон шоири Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си вазнидадир», «ва ўз тилининг ҳеч бир хусусиятини вазнга бермаган».²² Ушбу фикрни изчил давом эттирган Қ.Каримов дoston мутақориби мусаммани солим вазнидагина эмас, ундан фаръий (ҳосила) бўлган *мутақориби мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур* вазнларида ёзилган, деган қатъий хулосага келган. Бунга қадар дoston «бармоқ – ҳижо ила ёзилган бўлиб, маснавий тарзида ва 11 ҳижолидир» (А.Саъдий)²³ тарзидаги мунозаралар мавжуд бўлгани учун Фитрат юқоридаги кузатишлари билан ушбу фикрни кескин инкор қилган.

Бироқ бу фикрни асардан ўрин олган рубоийлар, китоб сўнгидаги «Замона бузуқлиги ва дўстлар жафоси», «Китоб эгасининг ўзига панди» фасллари ва асар тарихига бағишланган байтга нисбатан тўла мос келади, деб айтиб бўлмайди. Рубоий, тўртлик вазнлари маснавий вазнидан фарқ қилиши мутахассисларга маълум. М.Фуод Кўпрулу китоб таркибида қитъалар борлигини эслатган экан, уларнинг вазнини ҳам ўрганиш эҳтиёжи туғилади. Бироқ асарнинг

туркча, ўзбекча ва русча матнларида рубоий ва китъалар ажратилиб, тўртлик шаклида берилмаган, уларнинг байт (ду байт) тариқасида келиши масалани янада мураккаблаштиради. Демак, асарнинг вазн хусусиятларини жиддий равишда қайта ўрганиш лозим бўлади.

Достон мавзуи ва тимсоллари. Асарнинг воқеалар кўлами кенг бўлгани учун уни бир-икки мавзуни ташиган деб бўлмайди. Достон мавзуларини белгилашда фикридаги бобланиш ёрдам бериши мумкин. Мана шу «кўмак»ка таянган ҳолда *давлат сифати ардами (фазилати), адл сифати мангулиги, билим ва уқув ўрни, беглар, амирлар, ҳожиблар, пардадорлар, элчилар, котиблар, хазинадор, дастурхончи, шаробдорларнинг вазифалари, хотин олиш, фарзанд тарбияси, йиғин ва дастурхон адаби в.б.* ҳақида фикр юритилганини уқиш мумкин. Бироқ бу ҳаммаси эмас, фикридаги «сарлавҳалар» шартли бўлиб, улар асар мавзу доирасини белгилашдан кўра сюжет тартиби баёни эканлигини унутмаслик керак: *Ойтўлдининг Кунтуғди ҳузурига келиши, Элигинг Ўғдулмишга саволи, Ўзғурмишнинг элигга насиҳати...* каби.

Достоннинг мавзулар доираси асардаги тимсоллар ўрни ва вазифаси билан қатъий боғланган. Чунки Кунтуғди элиг (ҳукмдор)гина эмас, у Адл (адолат) тимсоли ҳамдир. Ойтўлди вазиргина эмас, *қутли, баракали давлат* тимсолидир. Ўғдулмиш – вазирнинг ўғли бўлиши билан бирга *ақл ва зако* белгиси,

вазирнинг қариндоши Ўзғурмиш эса қаноат, офият элчиси сифатида талқин қилинади:

*Бири тўғрилиқка таянч – адолат,
Бири давлат эрур, у қутли ғоят.*

*Учинчи улуғлик – ақл ва зако,
Тўртинчи қаноат эрур бебаҳо.²⁴*

Бу рамзий ифодалар дostonнинг нафақат мавзу доираси, балки муаллифнинг ғоявий ниятини тушунишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Асар ғоясида Қорахонийлар давлатининг мафкураси акс этган бўлиб, унда марказлашган давлат идора усули, уни мустаҳкамлаш йўллари, амир ва фуқароларнинг ўзаро аҳиллиги каби масалалар ҳам ўз ифодасини топган.

Адибнинг ғоявий ниятини фақатгина ўғит, таълим бериш билан чеклаб бўлмайди. Муаллиф асар бошидаёқ оламнинг яратилиши (космогония), етти кавокиб ва ўн икки бурж хусусида баҳс очади. Оламнинг яратилиши ҳақида:

*Йағиз ер йашил кўк кун ай бирла тун,
Тўрутти халайиқ ўз ўзлак бу кун.
Тилади тўрутти бу бўлмиш қамуғ,
Бир-ўк бўл теда бўлди қулмиш қамуғ.*

(Мазмуни: [Аллоҳ] Бўз ер, зангори осмон, кун, ой ва тунларни

Халойиқ, давр, замон (ва) ни яратди.

У устади, яратди, мавжудот (бутун) вужуд бўлди.

Воҳид (Аллоҳ) «ярал» деди, истагани ҳаммаси бўлди.)

Шоир яралмиш дунё вужудга келишини исломий ақида бўйича Яратганнинг қудратли «**кун!** – **ярал, бўл!**» сўзларидан келиб чиқиб англатади. Унинг мавжудлик белгилари сифатида етти кавокиб *Секантур* (Зухал – Сатурн), *Ўнгай*, *Қарақуш* (Муштарий – Юпитер), *Кўруд*, *Бақирсўкуна* (Миррих – Марс), *Йашуқ*, *Кун* (Қуёш), *Севит* (Зухра – Венера), *Арзу* (Уторид), *Ай*, *Йалчиқ* (Ой)ни тилга олиб, буларнинг бари Қодир Аллоҳнинг ҳукми билан яратилиб, ҳаракати Унинг измида эканини билдиради. Ўн икки бурж: *Қузи* (Ҳамал), *Уд* (Савр), *Ерандиз* (Жавзо), *Қучиқ* (Саратон), *Арслан* (Асад), *Бугдайбоши* (Сунбула), *Улғу* (Мезон), *Чазан* (Ақраб), *Йа* (Ёй – Қавс), *Ўғлақ* (Жадий), *Кўнак* (Далв), *Балиқ* (Хут) кабиларнинг ўрни, ҳолати ва ҳаракати ҳақида маълумот беради. Йилда тўрт фасл алмашилиши ва дунёнинг тўрт унсур (аносир)дан ташкил топишида уларнинг ўрнини белгилайди:

*Учи йазқи юлдуз учи йайқи бил,
Учи кузқи юлдуз учи қишқи бил.*

*Учи ўт учи сув учи бўлди ел,
Учи бўлди тупрақ ажун бўлди эл.*

(Мазмуни: *Учи баҳорқи, учи ёзқи, бил,
Учи кузқи, учи қишқи, бил.*

*Учи ўт, учи сув, учи бўлди ел,
Учи тупроқ бўлди, (шундан) эл, одам
яратилди.)²⁵*

Кўринадики, Юсуф Хос Ҳожибнинг дунёнинг яратилиши, унинг ҳаракатда бўлиши, олам ва одам ҳақидаги фалсафий фикрлари алоҳида ўрганишни талаб қилади.

Достондаги ижтимоий ва сиёсий ахлоқ хусусида сўз кетаркан, бу борада турк олими М.Фуод Кўпрулу Юсуф Хос Ҳожибни «Ибн Сино талабаси» сифатида кўрсатади: «Ибн Синога кўра ҳар бир сиёсий жамият умаро, ренжбер (фуқаро) ва мудофий (ҳукмдор)лардан майдонга келган уч асосий қисмга ажралгани каби «Қутадғу билиг»да ҳам бу уч тақсим бордир: ҳукмдор, аъён, яъни маъмурлар ва қорабудун, яъни халқ оммаси» тарзида берилган. Муаллиф ўз фикрларини асослаш баробарида Ибн Сино ва Юсуф Хос Ҳожибдаги Арасту таъсирларини кўрсатиб, Арастунинг ахлоққа (унинг «Ахлоқи кабир» асари назарда тутилган бўлса керак – Ҳ.Б.) доир қарашларининг давомчиси деб билади. Бу мунозарали масала ҳам ўзбек олимлари томонидан ўрганилиши мумкин ва лозим бўлган илмий муаммолардан биридир.

Асарда СЎЗнинг улуғланиши. Достоннинг иккинчи фасли «Йанглуқ ағирлиқин танурлайур билиг бирла», яъни Инсоннинг қадри билим билан белгиланади, деб номланади. Бунда муаллиф Тангри инсонни яратар экан, унга билим, ҳунар, кўнгил бергани, тилини равон, гўзал феъл ва хулқ ато қилгани, унга укув бергач, барча тугунлар ечилиб, эзгу ишларга қўл ургани айтилади. Билим билан укувгина танлаган бандасини улғайтириши мумкин:

*Уқуш қайда бўлса улуклуқ бўлур,
Билиг кимда бўлса безуглук алур.*

(Мазмуни: *Уқиш қайда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик бўлади.*)

СўЗнинг, яъни Қуръони каримни Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва сўз яшил кўкдан тушиб, инсоннинг юзи (сувли, оқ) бўлгани, инсон шарифлигининг боиси СўЗдир:

*Йашил кўкдин инди йағиз йерка сўз,
Сўзи бирлан йанглуқ ағир қилди ўз.*

(Мазмуни: *Сўз бўз ерга яшил кўк (осмон)дан тушди,
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди.*)

*...Ўлугдин тиригка қумару сўз-ул,
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул.*

(Мазмуни: *Ўлган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,
Мерос сўзни тутилса, нафъи юздир.*)

Шоир ўз тилига эътибор бериб, нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлагандагина улуғлик касб этишини буюради:

*... Тили билан йанглуқ сўзи сўзлайур,
Сўзи яхши бўлса юзи сувланур.*

(Мазмуни: *Инсон сўзини (фикрини) тил орқали сўзлайди,
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (оқ бўлади).*)

Бу оддий панд, насиҳатлар эмас, балки сўзнинг улуғвор қудратини ҳис қилган, унинг қувватига таяниб иш кўрган сўз санъаткорининг эътирофидир.

Туркий тилда яратилган илк бадиий дostonнинг адабиёт тарихи учун аҳамияти ва келажак адиблар ижодига таъсири ҳақида асардан хабардор бўлган барча улуғ олимлар ёзишган. Шарқшунос олим Са-

мойлович бу асарнинг Олтин Ўрда адабий муҳитига таъсири ҳақида ёзган бўлса, Мелиоранский Шарқий Туркий ва мўғуллар орасида машҳур бўлганини, муаррихлар Ибн Арабшоҳ мўғуллар замонидаги ёзувни «қутадғу» деб атаганига шоҳидлик келтирса, Рашидиддин «Жомеъу-т-таворих» асарида Чингизхон, унинг авлодларининг муаллим ва котиблари бўлган уйғурлар ўзлари буддавий бўла туриб, исломий асосга қурилган бу асардан улги олганларини англатади. В.Бартольднинг фикрича, турк маданияти тарихидаги бахши, котиб каби бир қатор унвонлар Юсуф Хос Ҳожиб анъаналарининг давомидир. Бу аср бошларида яшаган турк олими М.Фуод Кўпрулу келтирган мисоллар²⁶ холос.

Ҳозирги кунда жаҳон фикр ва илм аҳллариининг эътиборини тортган ушбу монументал асар нафақат туркий тилдаги адабиётнинг, балки бутун Осиё халқлари адабиётининг кўрки сифатида танилмоқда.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

---

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Т.: Фан, 1971. 8-б.

² Фитрат. Қутадғу билиг / Танланган асарлар (нашрга тайёровчи Ҳ.Болтабоев). II жилд. Т.: Маънавият, 2000. 13–14-б.

³ Бу ҳақда қаранг: С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951. С. 301–302.

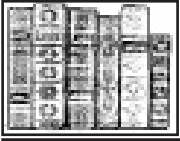
⁴ S.Olim, S.Ahmedov, R.Qo'chqorov. Adabiyot. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik-majmua. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 53-b.

⁵ Тури Йужаф. Турк тили ёдгорликлари / Миллий татаббулар мажмуаси. 2-жилд. 4-сон (араб ёзувида).

- ⁶ Vambéry H. Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Innsbruck, 1870.
- ⁷ Radloff W. Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Theil I. St.-Petersburg, 1891. Theil II. 1910.
- ⁸ A.З.Валидов. Восточные рукописи в Ферганской области / Записки Восточного отделения АН. Т. XXII. 1914. С. 312–313.
- ⁹ Фитрат. Қутадғу билиг // Маориф ва ўқитғучи, 1925. 2-сон. 68–73-б.
- ¹⁰ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. 1-жилд. Тошкент–Самарқанд, 1928. 79–87-б.
- ¹¹ Н. Каримов. «Қутадғу билиг»нинг топилиши / Фан ва турмуш. 1993. 2-сон. 8–10-б.
- ¹² Arat, Reşid Rahmatî. Kutadğu Bilig. 1-Metin. 2-Baskı. Ankara, 1979.
- ¹³ Ю. Болосогунский. Благодатное знание / Пер. Н.Гребнева и А.Иванова. Послесловие А.Н.Кононова. М.: Наука, 1983.
- ¹⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Т.: Фан, 1971.
- ¹⁵ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Насрий баён муаллифи Б.Тўхлиев. Т.: Юлдузча, 1990.; Б.Тухлиев. Вопросы поэтики «Қутадғу билиг» Юсуфа Хас Хаджиба. Т.: Фан, 2003.
- ¹⁶ Ю. Болосогунский. Благодатное знание / Послесловие А.Н.Кононова. М.: Наука, 1983. С. 495–517.
- ¹⁷ Köprülü M. Fuad. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. 6-Baskı. Ankara: 1986. S. 337–339.
- ¹⁸ Köprülü M. Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 1986. S. 165–173.
- ¹⁹ И.В.Стеблева. Древняя тюркоязычная литература / История всемирной литературы. Т.2. М.: Наука, 1984. С. 201.
- ²⁰ Қ.Каримов. «Қутадғу билиг» асари ҳақида / Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи Қ.Каримов. Т.: Фан, 1971. 24-б.
- ²¹ Қ. Каримов Илк бадиий дoston. Т., 1976.
- ²² Фитрат. Аруз ҳақида / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. Т.: Ўқитувчи, 1997. 27-б.
- ²³ А.Саъдий. Чигатой ва ўзбек адабиёти шоирлари // Инқилоб. 1923. 9–10-сон.
- ²⁴ A.Kattabekov, Q.Yo'ldoshev, N.Boltaboyev. Adabiyot. 8-sinf ushun darslik-majmua. Qayta ishlangan 5-nashri. T.: O'qituvchi, 2005. 62-б.
- ²⁵ Ушбу мисрани проф. Қ.Содиқов шундай талқин қилади: Учи бўлди тупроқ, топди олам, эл. Қаранг: Шарқ фалсафаси. Т., 2006. 87-б.
- ²⁶ Köprülü M. Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 1986. S. 172–173.

LUG'ATSHUNOSLIK

Ўзлашган сўзларнинг фонетик шакллари ва семантик хусусиятлари

Дунёдаги кўпгина тилларнинг луғат таркибида икки ёки ундан ортиқ тил учун умумий бўлган сўзлар мавжуд. Тиллардаги бу каби умумий сўзларнинг мавжудлиги маълум бир тарихий воқеа-ҳодисалар натижаси бўлиши мумкин: ўзаро қариндош тилларнинг келиб-чиқишидаги умумийлик, турли тилларда гаплашувчи халқларнинг хўжалик ва маданий соҳалардаги алоқа-муносабатлари ва б. Ўз даврида кўпгина европа тиллари, шу жумладан, инглиз ва рус тиллари ҳам янги тушунчалар, янги ижтимоий муносабатларнинг ўрнатилиши ва фан-техниканинг тараққиёти туфайли грек ҳамда латин тилларига тегишли сўзлардан кенг фойдаланган. Бу сўзларнинг кўпчилиги кейинчалик рус тили орқали ўзбек тилига ҳам ўзлашган. Бунинг натижасида ушбу сўзлар талаффуз шакли ёки ёзилиш хусусиятлари жиҳатидан ўхшаш бўлиб қолган. Аммо улар сўзда урғу тушиш ўрни ва алоҳида унли ёки ундош товушларнинг талаффузига кўра фарқланиши мумкин. Табиийки, мазкур тилнинг ўзига хос томонини ташкил этувчи товуш тизими хусусиятларининг луғат таркибини бойитувчи бундай «халқаро»

сўзларга ўзининг лисоний белгиларини сингдирган бўлади.

Мазкур мақолада инглиз, рус ва ўзбек тилларда умумий қўлланиш хусусиятларига эга бўлган сўзлар ҳақида фикр юритамиз. Бундай сўзларни товуш тузилиши ва семантик муносабатларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Товуш шакли ва урғу тушиш ўрнига кўра ўхшаш бўлган инглизча сўзлар: *army* – *армия*, *complex* – *комплекс*, *conveyer* – *конвейер*, *formula* – *формула*, *lift* – *лифт*, *machine* – *машина*, *nickel* – *никель*, *traktor* – *трактор*.

2. Рус ва ўзбек тилидаги эквивалентига яқин бўлган, лекин улардан урғунинг ўрнига кўра фарқ қилувчи инглизча сўзлар: *congress* – *конгресс*, *distance* – *дистанция*, *fragment* – *фрагмент*, *interval* – *интервал*, *orbit* – *орбита*, *problem* – *проблема*, *secret* – *секрет*.

3. Рус ва ўзбек тилидаги эквивалентига ёзилиши яқин, аммо товуш шакли фарқ қилувчи инглизча сўзлар: *climate* – *климат*, *dynamo* – *динамо*, *radio* – *радио*, *radius* – *радиус*, *triumph* – *триумф*.

Ҳар бир тилнинг луғат таркибидаги ўзига хос томонлар нафақат сўзнинг товуш шаклига, балки ҳар қайси сўзнинг алоҳида ҳолда англлатган маъно хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади.

Қўлланиши жиҳатидан бир умумийликка эга бўлган сўзларни товуш шакли ва маъно муносабатларига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. *Товуш қиёфаси ва маъно хусусиятларига кўра ўхшаш бўлган сўзлар.* Бу гуруҳга кирувчи сўзлар, асосан, ижтимоий-сиёсий, илмий-техникавий тушунча ва воқеликни билдирувчи сўзлар бўлиб, улар мазкур тилларда гаплашувчи кишилар учун тушунарли бўлади ҳамда услубий эквивалентларга эҳтиёж сезмайди. Улар шакл жиҳатидан ўзаро яқин, маъно жиҳатидан бир хил бўлади: *республика – republic, конституция – constitution, партия – party, демократик – democratic, территория – territoriya, техника – technique, математика – mathematics, геометрия – geometry, километр – kilometre, радио – radio, механизм – mechanizm, инженер – engineer, технология – technology, машина – machine, металл – metal, газ – gaz* в.б.¹

2. *Қўлланишига кўра ҳам умумий ва ҳам хусусий маъно ифодаладиган сўзлар.* Бу гуруҳга кирувчи сўзлар инглиз ва рус тилларида фаол ишлатилади. Уларнинг баъзилари рус тили орқали ўзбек тилига ўзлашган бўлса, баъзиларининг маъно хусусиятларини рус тили орқали биламиз. Бу каби сўзлар маъно муносабатига кўра ўзига хос махсус тушунчаларни ифодалайди.

Одатда, ўзлаштирувчи тилда «жалқаро» сўзлар билан бир қаторда, келиб чиқишига кўра шу тилнинг ўзига мансуб, лекин кенгроқ маънога эга бўлган синоними ҳам мавжуд бўлади.

Бу каби сўзларнинг ўзлашишига сабаб улар фан-техника, санъат ва маиший турмуш соҳасидаги

янги ҳодисаларни умумий маънода бир неча сўзлар ёрдамида «тасвирлаш»дан озод қилиб, бир сўз билан аниқ ва ихчам ифодалаш, номлаш имкони беради. Инглизча матнларда қўлланишига кўра халқаро хусусиятга эга бўлган сўзларни баъзан ўзлашган тилдаги маъносига асосланиб таржима қилиш услубий ноаниқликни, баъзи ҳолларда эса, қўпол хатоларни келтириб чиқаради. Масалан: *industry* сўзи рус тилида *индустрия*, *industrial* сўзи *индустриальный* шаклида ишлатилади. Бу сўзни ўзбек тилига *саноат* ва *саноатлашган* маъносида таржима қилсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Фикримиз кўпчиликка тушунарли бўлиши учун уни имкон қадар оддий ва ихчам қилиб ифодалашимиз лозим. Чет тилидаги матнларни ўзбек тилига таржима қилишда тилимизда мавжуд бўлган ва тушунчаларнинг нозик қирраларини ҳам ифодалай оладиган сўзларни қўллашимиз ўринли бўлади.

Агар матнда тор маънони ифодалайдиган ўзлашган сўз билан шаклдош бўлган сўз қўлланган бўлса, таржимада ўзбек тилида кенгроқ маъно ифодалайдиган сўздан фойдаланилган маъқул. Масалан, инглизча *active* сўзи рус тилида *актив* шаклида қўлланади. У ўзбек тилининг сўзлашув нутқида ҳам шу шаклда қўлланишини кўриш мумкин. Лекин уни адабий тил сатҳида *фаол*, *actual* сўзини актуал эмас, *долзарб*, *authority* сўзининг авторитет эмас, *ҳокимият*, *ҳокимият вакили* маъносини ҳам ифодалашини эътиборга олиш лозим. Шунингдек, инглиз

тилида *character* сўзи кам ҳолда *характер* маъносида, кўпроқ *хусусият, характерланувчи шахс, бадиий асар қаҳрамони, характеристика* маъноларида қўлланади.

Ўзлашган сўзларнинг семантик хусусияти яна шу нарсада кўринадики, улар бир тилдан бошқа тилга ўзлашганда, биринчидан, ўзининг фақат бир маъноси билан ўтиши мумкин. Иккинчидан, унинг асосий маъноси эмас, балки иккинчи ёки учинчи маъноси ўзлашиши мумкин. Масалан, *compass* сўзи *айлана, доира; ҳажм, қамров; чегара, ҳудуд; циркуль* маъноларини ҳам ифодалаб, *компас* маъноси охириги ўринда туради. Шунингдек, *conductor* сўзи рус ва ўзбек тилларига йўловчи ташийдиган транспорт воситаларида *чипта тарқатувчи* ва *назорат қилувчи* киши маъносида ўзлашган. Лекин у инглиз тилида *раҳбар, дирижёр, сим, провод* маъноларига ҳам эга.

Бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришда ўзлаштирувчи тил ўзлашган сўзларни ўз лисоний хусусиятларига мослаштиради. Тилшунослиқда **ассимиляция** деб аталувчи бу ҳодисада ўзлаштирувчи тилга ўтган бегона сўзларнинг талаффузи, грамматик ва семантик хусусиятлари мазкур тил қонуниятларига бўйсундирилади.

Аммо ўзлашган сўзларнинг ҳаммаси ҳам ўзлашган тил қонуниятларига осонгина мослашиб кетолмайди. Ўзига хос «қайсар» сўзлар ҳам учрайди. Ўзлашган сўзларнинг ассимиляцияга учраш даражаси ўзлаштираётган тил вакилларининг ман-

ба тилни қай даражада билишларига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, XX асрнинг дастлабки йилларида ўзлашган русча ва байналмилал сўзларнинг ўзбек тили талаффуз хусусиятларига мослашиши кучлироқ бўлган бўлса, XX асрнинг иккинчи ярмига келиб, рус тилини билувчилар сонининг ўсишига қараб бу хусусият камайиб борган.

Лотин алифбосига ўтиш муносабати билан ўзбек тилига ўзлашган русча ва байналмилал сўзларнинг ўзбеккона талаффузга мослаштириб ёзилиши ҳамда айтилиши секин-аста мазкур сўзларнинг ассимиляцияга учрашиш даражасини яна кучайтирди. **Грамматик ассимиляция** ҳодисаси бошқа тилларга, жумладан, ўзбек тилига ўтган сўзларда ҳам кузатилади. Улар ўзбек тилига хос барча грамматик маъно ифодаловчи сўз шаклларини қабул қила олади.

Ўзлашган сўзларнинг **семантик** ассимиляцияга учраши уларнинг янги «ватан»ларида янги воқеликни ифодалашларида кузатилади. Бу ҳодисани ўзбек тилида ҳам қўлланилаётган *жилет, кимоно, мазурка, холл, жюри, макарон, митинг* каби сўзлар мисолида кўриш мумкин. Семантик жиҳатдан ассимиляцияга учрамаган сўзлар бизнинг тилимизда манба тили мансуб бўлган халқ мамлакатларига хос бўлган воқеликни ифодалашга хизмат қилади. Бундай сўзлар, маълумки, тилда **экзотизмлар** дейилади.

Сўзларнинг бир тилдан бошқа тилга ўзлашиши икки йўл билан, яъни оғзаки ва ёзма турда амалга

ошади. Ноқардош тилларда гаплашувчи халқларнинг бевосита лисоний муносабати сўзларнинг оғзаки ўзлашишига олиб келади.

Ўзлаштиришнинг ёзма усули бошқа тилдаги турли ёзма адабиёт (китоб, газета, журнал)ларни ўқиш орқали амалга ошиши мумкин. Ўзлаштиришнинг бу усули катта имкониятга эга бўлиб, у макон ва замон жиҳатидан чегара танламайди. Сўз ўзлаштириш ҳамма даврларда ва барча тиллар ўртасида содир бўлиб турган. Қадим замонлардан бери тилдан-тилга, халқдан-халққа кўчиб юрувчи ўзига хос «саёҳатчи сўзлар» мавжуд бўлган. Уларнинг асли қайси тилга мансуб эканлигини топиш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, ўзбекча **шаккар** сўзининг бошқа тилларда қўлланишини олиб қарайлик: қадимги ҳинд тилида *sarkara*, тожикча *шаккар*, арабча *sukkar*, грекча *sukkharon*, италянча *zuccherо*, французча *sucre*, инглизча *sugar*, немисча *zucker*, полякча *cukier* ва русча *сахар*. Кўриниб турибдики, товуш қобиғи бир-бирига ўхшаш бу сўзлар асли бир сўзнинг турли тилларда айтилишидир.

Айрим кўплик шаклидаги сўзлар бошқа тилга бирлик шаклидаги сўз каби ўзлашади. Масалан, инглизча *rails* (*reilz*) сўзи *rail* (йўл) ва – *s* кўплик ясовчи қўшимчадан ташкил топган. Бу сўзлардан рус ва ўзбек тилида қўшимчалар воситасида кўплик яса-лаверади. Инглиз тилидан ўзлашган *бут+с– бутси*, *жин+с-жинси*, *кек+с-кекс*, *кок+с – кокс* сўзларида ҳам шу хусусиятни кузатиш мумкин.

Юқорида келтирилган таҳлиллардан шу нарса кўринадик, бошқа тиллардан, жумладан, инглиз тилидан ўзлашган сўзлар ўзига хос фонетик шакл ва семантик хусусиятларга эга бўлади. Уларнинг бу хусусиятларини ўрганиш амалий фаолиятда бундай сўзлардан тўғри ҳамда ўринли фойдаланиш имконини беради.

Одил БЕГИМОВ,
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт
институти доценти, филология
фанлари номзоди
Шоҳида ТЎРАЕВА,
тиллар кафедраси ўқитувчиси.

---

¹ Инглизча-ўзбекча луғат (тузувчилар: Ж.Бўронов ва бошқалар). Т., 1977.

Огаҳийнинг «Жомеъ ул воқеъоти султоний» асарида ҳарбий терминлар

Тилшунослигимизда тарихий ҳарбий терминлар тизими А.Матғозиев, Б.Аҳмедов, З.Чориев, Ҳ.Дадабоев каби олимлар томонидан анча мукамал тадқиқ қилинган.¹ Олиб борилган тадқиқотлар тарихий ҳарбий терминлар тизимида туркий қатламга оид лексика етакчилик қилишига қарамасдан, маълум сабабларга кўра, айрим терминларнинг арабча ва форсча вариантлари ҳам кенг қўлланилганини

кўрсатади. Хусусан, моҳиятан тарихий-бадий асарлар сирасига мансуб деб ҳисоблаш мумкин бўлган Огаҳийнинг тарихий асарлари, жумладан, «Жомеъ ул воқеъоти султоний»да ҳам ана шу ҳолатни кўрамиз. Бу борада Ҳ.Дадабоев таъкидлаганидек, «Огаҳий тарихий асарлари тилидаги ижтимоий-сиёсий терминлар таркибида қадимги туркий тил ва эски туркий тил давридан фаол қўлланиб келаётган асл туркийча истилоҳлар ўз ифодасини топган (хон, бек, юрт, улус, туман, ёрлиғ, улуғ, ёзуқ, ёғи, элчи, урду ва ҳ.к.). Бу сўз-терминлар бирламчи маъносини деярли айнан сақлаб қолган. Шу билан бирга, VII–XIV асрларда кенг қўлланилган туб туркийча истилоҳларнинг маълум қисми Огаҳий даври ўзбек адабий тили сўз бойлигидан чиқиб кетган. Бунинг сабаби кўп сонли ўзлашмалар ва янгидан ясалган лексик бирликларнинг фаоллашуви билан боғлиқ бўлган».² Огаҳийнинг ушбу тарихий асаридаги ҳарбий мазмун касб этувчи сўзларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин:

1. **Жанг маъносини англатувчи сўзлар.** Ушбу гуруҳга қуйидаги сўзларни киритиш мумкин: **муҳораба, муҳосара:** *Иттифоқо, сипоҳи нусратпаноҳ ҳамул йўлға кирган ҳамон Марв муфсидлари ва Машҳад равофизининг икки корвониким, ҳақиқатда ганжи равон эрди, бири Бухородин озим бўлуб Марвға борур эрди, учради. Дарҳол оломон чобуклик била тўшлуқ тўшидин от солиб қўй галасига қурт дохил бўлғондек ҳамул корвон корвон аҳлиға аралашиб кўб муҳосара ва муҳораба русумидин сўнг даст топиб барчасин қатлиом қилдилар.*³

Фатҳ сўзи аслида **очиш** деган маънони англатса ҳам, полисемия натижасида **ғалаба; бирор ўлка, мамлакатни қўлга киритиш** маъносини англатган.⁴ *Доруссалтанаи Хивақдин фатҳу зафар рашхшиға рукуб қилиб,..* (64а). Шунингдек, аслида *бирор жойга бориш, саёҳат* каби маънолардаги **сафар** сўзи ҳам ана шу тарзда **уруш, жанг** маънолари билан ҳарбий мазмун касб этган: *Мазкур бўлган саркардалар фармони лозимул-имтинон ва амри қазожараён мужиби билан оз фурсатда асбоби сафар, афвожи лашкарни муҳайё ва омода қилиб,..* (64б). Асар давомида **жанг** мазмунини ифодаловчи араб луғавий қатламига мансуб **муқотала** (*жанг, уруш, ҳарбий ҳаракат* маъносида бўлиб, унинг асл луғавий маъноси *бир-бирини ўлдиришдир*), **мужодала** (*луғавий маъноси ўзаро тортишиш*), **ҳарб, муборизат, муосара** (*қамал, блокада*), **тасаллут** (*забт этиш, босқин, истило*) сўзлари иштирок этган. Ушбу сўзларнинг қўлланиш ўринлари Огаҳийнинг ҳарбий терминларни ўз ўрнида моҳирлик билан ишлата билганлигини кўрсатади.

2. *Жангчи маъносини англатувчи сўзлар.* Ушбу гуруҳга **мубориз, муҳориб, муқотил** (*кўплиги қутало*), **мужоҳид, ғозий, шужаоъи** кабиларни киритиш мумкин: *шужаоъи* Рустамкин ва *қуталойи* Баҳромойин билан саф тузуб, ... (67б).

Асарда қўлланилган **аскар** (*кўплиги асокир*), **фавж** (*кўплиги авфож*) кабиларни *жангчи* маъносини жамлаб кўрсатувчи сўзлар сифатида қайд этамиз: *чун лашкари селасар ва асокир зафарпарвар саркардалар рухсати била барқи хотиф ва рихи*

*осиф янелиғ атроф-жавонибға илғор қилиб, ... (66а). Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Огаҳий асарларида **оломон** сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилидан фарқли равишда **қўшин**, **аскар** сўзларига синоним бўлиб, ҳарбий термин сифатида ишлатилган: ... **саккиз кунда Қабоқли манзилиға етиб, оломонни мешку митҳарасиға сув олсун деб, икки кун истироҳат кўргуздилар** (64б).*

3. *Қўшин таркибини ифодаловчи сўзлар.* Бундай сўзлар таркибига асарда учрайдиган **маймана** (қўшиннинг ўнг қаноти), **майсара** (қўшиннинг чап қаноти), **соқа** (қўшиннинг орқа томони, арьергард) кабиларни киритиш мумкин.

4. *Ҳарб ишига оид турли мазмунни ифодаловчи сўзлар.* Бу гуруҳга **алам**, **ливо** (байроқ, ҳарбий байроқ) **муаскар** (лашкаргоҳ, лагерь, урду), **асир**, **ғанيمات** (кўплиги **ғанойим** – ўлжа) кабилар мисол бўла олади:

Биров ўлжа олиб қаромолини,

Асир айлабон баъзи атфолени (66б).

*... барча амволи **ғанойимни** доғи ўзларининг тевачи ва қўшчилариға қўшуб, изҳори истеъжол била илғари йибордилар (67б).* Асар лексикасида, шунингдек, **синон** (найза), **қавс** (камон, ёй) каби ҳарбий аслаҳа номлари ҳам учрайди: *Куффори шақоватанжом муборизларининг таҳаррурпарвар кўнгиллари, пайваста синиқдур **синони** салобатидин ва убдаи асном баҳодирларининг шароратасар бошлари ҳамиша ёруқдур ҳисоми шижоатидин (46-5а); ... йўл асносида шаҳло кўзлук оҳуларға **қавс солиб, шикорандозлиғ тамошоси била...** (36б).*

Асарда қўлланилган араб луғавий қатламига мансуб ҳарбий терминлар юзасидан қуйидаги хулосаларни баён қилиш мумкин: биринчидан, асар муаллифи ушбу терминларни туркий қатламга мансуб терминларга синоним сифатида ишлатган. Жумладан, **қавс-ёй**, **муаскар-урду** каби. Иккинчидан, бундай кенг синонимик қатор мавжудлиги асар муаллифи мақсадига мос равишда унинг бадиий бўёқдорлигини оширган. Учинчидан, ўзаро синоним бўлган сўзлар маънолари қатъий фарқланган ҳолатда ишлатилган. Қайд этиб ўтилган жиҳатлар Огаҳийнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги ҳиссасини муносиб баҳолашда маълум аҳамиятга эга.

Азамат АТАЕВ,
ЎЗМУ тадқиқотчиси.

---

¹ А.Матғозиев. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. 1-сон. 47–50-б.; Б.Аҳмедов. Тарихдан сабоқлар. Т.: Ўқитувчи, 1994.; Б.Аҳмедов. Тавочи ва жарчи терминлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. 4-сон. 73–76-б.; Б.Аҳмедов, Р.Мукминова. Тюрко-монғольские заимствования персоязычных хроник XV–XVIII вв. // Советская тюркология. 1987. №6. С. 37–45.; З.Чориев. Тарих атамаларининг изоҳли луғати. Т.: Шарқ, 1999.; Ҳ.Дадабоев. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. Т.: Университет, 2003; Военная лексика в староузбекском языке. Автореф. дис...канд.филол.наук. Т., 1981. Общественно-политический и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. Т.: Ёзувчи, 1991. С.186.

² Ҳ.Дадабоев. Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизими хусусида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами) 3-сон. Т., 2009. 23-б.

³ ЎЗРФА Шарқшунослик институти. Инв.№ 9786. 44б 45а. (Бундан кейинги мисоллар ҳам ушбу манбадан олинган ва қавс ичида бетлари кўрсатилган).

⁴ Wwww. Dorar.net.

DAVLAT TILINI O'QITISH MASALALARI

Чўлпон ижодидан бир дарс

Таълим-тарбия ишлари қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, туркман тилларида ва асосий қисми маҳаллий халқ вакилларида иборат рус мактабларида Чўлпон ижодидан намуналар ўрганишга ажратилган **дарснинг тарбиявий мақсадини: шоирнинг «Гўзал» шеъри мисолида гўзаллик қошида ҳайратда қолган ошиқ руҳияти таҳлили мисолида инсонни англаш ҳиссини тарбиялаш; таълимий мақсадини эса: мазкур шеър мисолида адибнинг гўзални таърифлашдаги маҳоратини намойиш этиш. Инсон руҳий кечинмалари, ошиқ изтироблари билан табиат ҳодисалари мутаносиблигини таҳлил қилишга ўргатиш. Ўзбек шеъриятининг ўзига хос жиҳатларини англашиш** тарзида белгилаш мумкин. Шоир портрети ва асарлари тўплами дарснинг кўргазмали материали сифатида тавсия этилади.

Таълим-тарбия ишлари бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфида XX аср ўзбек шеъриятининг энг забардаст вакилларида бири Чўлпон ижодидан «Гўзал» шеърини ўрганиш учун дастурда бир соат ажратилган.¹ Синфда ўрганиш кўзда тутилган бу шеър Чўлпоннинг шоҳ

асарлари сирасига киради. Бу ўқитувчининг зиммасига қўшимча масъулият юклайди.

Ўқитувчи 8-синфда Чўлпон шеърларини ўрганишга ажратилган соатда дарсни ўқувчиларни шоирнинг ҳаёт йўли ҳақида дарсликда қайд этилмаган маълумотлар билан таништиради, ўқувчиларнинг шоир ҳақидаги тасаввурлари янада тиниқлашади, муаллиф ва шеърхон орасидаги масофа қисқаради. Чўлпон ҳаётининг босқичлари, унинг шахсияти драмасининг ўзи ҳам худди гўзал асарлари сингари ўқувчиларда юксак ахлоқий сифатларни шакллантиришга хизмат қилади. Ўқитувчи Чўлпоннинг ҳаётига доир далилларни кейинги йилларда чоп этилган О.Шарафиддиновнинг «Чўлпонни англаш» номли рисоласи, Н.Каримовнинг «Чўлпон» номли маърифий романи, Б. Рўзимухаммаднинг «Чўлпон – тонг юлдузи демак» сингари тадқиқотларидан олиши мумкин. Масалан, шоирнинг болалик йиллари ҳақида ўқувчилар тасаввурларини тиниқлаштириш мақсадида қуйидаги хотираларни келтириш мумкин: *«Абдулҳамид олти-етти ёшидаёқ савод чиқариб, саккиз-тўққиз ёшида андижонлик Миркомил бойнинг зикнализини танқид қилиб, газетага мақола ёзган, мақола газетада босилгач, кимдир Миркомил бойга мақолани Сулаймон баззознинг ўғли Абдулҳамид ёзганини айтган экан. Бой дарғазаб бўлиб Сулаймон баззозни чақирибди. У ёлғиз ўғли борлигини, тўққиз ёшда эканини, аммо ҳали мактаб кўрмаганини айтибди. Ишонмаса, эртага дўкондан қайтишда кирса, ўғлини кўрсатишини ай-*

*тиб, бойнинг олдидан аранг қутулиб чиқибди. Эртаси куни Миркомил бой маҳалладан ўтаётганда бошланг, оёқланг бўлиб, кўчада варрак учуриб юрган болакайни кўриб ва ғазабидан тушган экан».*²

Ўқитувчи ўқувчиларни шоир шахсиятига доир шу каби маълумотлар билан таништиргач, «Гўзал» шеърини ёддан айтиб беради.

Сўнгра қуйидаги изоҳли луғатга таяниб шеър матнидаги нотаниш сўзлар устида иш олиб борилади:

суйимоқ – севмоқ –

йўқсил – бечора –

бошини букмоқ – бошини эгмоқ –

ул-да – у ҳам –

сўрмоқ – сўрамоқ –

оққа кўмилган – оқ либосга ўралган –

йўлдан озмоқ – йўлини йўқотмоқ –

мен суйган суюкли – мен севган маъшуқа –

Луғат устида ишлангандан сўнг иккинчи марта ифодали ўқилган «Гўзал» шеъри ўқувчиларнинг туйғуларига бевосита тегиб кетиши табиий. Бир оз сукутдан кейин унииг таҳлилига киришиш мумкин. Очиқ айтиш керак, шеърятнинг чинакам намуналарини ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўрганувчилар билан таҳлил қилиш ниҳоятда мушкул. Чунки асл лирикада одамзот тил билан ифода-лай олмайдиган туйғулар, руҳий ҳолатлар акс этади. Бундай ҳолатни оддий сўзлар билан ифодалаш, яъни уни жўнлаштириш шеърнинг жозибасини йўққа чиқариши мумкин. Шеърнинг насрий баёни берил-

ганда гўзаллик ғойиб бўлади, унинг таъсир кучи йўқолади. Қайси тилда бўлишидан қатъи назар, ҳозиргина тингловчини ларзага солиб турган сеҳрли мисралар оддийгина сўзлар тизимига айланади.

Агар ўқитувчи ўз мутолааси билан шеърнинг жозибасини ўқувчилар қалбига етказа олган бўлса, уни таҳлил этишга дастлабки қадам тўғри қўйилган бўлади. Асар устида ишлашга киришишдан олдин ўқитувчи унинг мазмуни билан боғлиқ қуйидаги савол-топшириқлар устида ўзи ўйлаб кўриши мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Юлдуз билан ойнинг гўзални ўнгларида эмас, тушларида кўришига сабаб нима деб ўйлайсиз?

2. Шамол гўзални қай ҳолатда учратганини матндан қайта ўқинг. У гўзални қаерда, қандай ҳолатда кўриши мумкин деб ўйлайсиз?

3. Сизнингча, нега юлдуз билан ой гўзални тушида кўришган-у, шамол ўнгида кўрган? Бунга бирор асос борми?

4. *«Мен суйиб, мен суйиб кимни суйибмен?»* мисрасидаги такрорнинг таъсир кучи ҳақида ўйлаб кўриб фикр айтинг.

5. Шеърдаги гўзал образини ким деб ўйлайсиз? Одам тимсолими, озодлик рамзими, бахтми, ватанми?

Шу савол-топшириқлар асосида ўзи асарни таҳлил қилиб олган ўқитувчи улардан дарсда ўқувчиларининг имкониятларига қараб фойдаланиши мумкин.

Чўлпон асарларини таҳлил этишда қиссадан ҳисса чиқаришга шошилмаслик керак. Бу хил-

даги асарларда руҳий манзара чизилади, инсон ҳиссиётининг лаҳзалик тўлғонишлари кўрсатилади. Шу боисдан ҳам лирик асарларни «шоир мана бундай демоқчи», «ана ундай хулоса чиқаряпти» тарзида таҳлил қилиш уни йўққа чиқариш билан тенгдир. Бу хил асарларнинг жозоба манбасини топиш, туйғуларини безовта қилган, уларни мувозанатдан чиқарган нуқталарни ажрата билиш адабий таълимда ўқувчилар олдидаги асосий вазифадир. Бадий асарлар қатига беркитилган бундай ҳақиқатларни **ўқувчиларнинг ўзлари топишлари** мактаб адабий таълимининг, адабиёт қайси тилда ўқитилишидан қатъи назар, бош мақсадига мувофиқ келади.

«Гўзал»да Чўлпон табиатнинг жуда дилбар шеърий манзарасини яратган. Шоир инсон руҳиятидаги ўзгача ҳолатларни табиат билан мутаносибликда тасвирлашга ҳаракат қилган. Асар қаҳрамони ошиқнинг ҳиссиётлари табиатга ҳам жон бағишлайди. Ошиқ табиатни дард билан, инсоний ишқ билан мунаввар қилади. Ошиқ ўзи излаётгани гўзални дастлаб «*қоронғу кечада кўкка кўз тикиб, Энг ёруғ юлдуздан...*» сўрайди. Ўқитувчи таҳлилнинг бошиданоқ ўқувчиларни ошиқ туйғулари оламига яқинлаштириши даркор. Нега ошиқ гўзални тунда излай бошлади? Нима учун маъшуқасини «*энг ёруғ юлдуздан*» сўради? Бу юлдуз гўзални «*тушда кўр*»ишининг боиси нима? Ўқувчилар шу саволларга жавоб топиш учун шеър матнига таяниб бош қотирсалар асарнинг жозибаси, сирини янада чуқурроқ очила боради. Саволларга синфдаги

Ўқувчиларнинг ҳаммаси жавоб бериши шарт эмас. Жавобни ҳаммадан бирдай талаб қилиш ҳам методик жиҳатидан унча тўғри эмас. Гарчи синфда саволларга умуман жавоб бўлмаса ҳам бундан фо- жиа ясамаслик керак. Ёки ўқувчиларига берган са- волига ўқитувчининг ўзи жавоб бериши ҳам нотўғри. Агар саволга жавоб бўлмаса, уни очиқ колдириш, бу ҳақда ўйлаб кўришни тавсия қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

8-синф ўқувчисига маълумки, чинакам ошиққа уйқу – ҳаром. Қалбига ишқ ошён қурмаганлар, ҳақиқатни билишни истамаганлар учун уйқу – мақсад. Ишққа гирифтор бўлганларга, ҳақиқатни, ҳақни танимоқчи бўлганларга эса уйқу – ҳаром. Шу боис «Гўзал» нинг қаҳрамони ошиқ – бедор. Бедор одам, қалбига ишқ ошён қурган дардманд ошиқ ўзига дардкаш излаши табиий. Лекин бу хилдаги ўта интим туйғуларни бошқа биров билан ўртоқлашиб бўлмайди. Шу сабаб лирик қаҳрамоннинг уйқусиз тунда осмон жисмларига, энг ёруғ, энг яқин юлдузга мурожаат этиши, ундан ёрини сўраши ишонарли. Энди ўқувчилар юлдуз не учун гўзални ўнгидамас, тушида кўргани ҳақида ўйлаб кўришлари керак. Ўқитувчи буни ўқувчиларга кўшимча савол тарзида ўртага ташлайди. Маълумки, иболи, ҳаёли қизлар бемаҳал кўча кезмайди. Юлдуз ва Ой маъшуканинг таърифини эшитишлари, эшитганлари асносида тушларида кўришларигина мумкин, холос. Ўқувчилар бу ҳақиқатларни ўзлари кашф этишлари керак.

Ўқитувчи энг ёруғ юлдузнинг эътирофига ўқувчилар диққатини қаратиши керак: «*Тушимда кўрамен: шунчалар гўзал, Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал*». Ўқитувчи ўқувчиларнинг эътиборини ошиқ ўз маҳбубасини фақат биттагина – «*энг ёруғ юлдуздан*» сўраганига қаратади. Лекин у: «*Биздан-да гўзалдир...*», – дея жавоб беради. Нима учун? Ўқувчиларнинг жавоби битта юлдуз, у қанчалар порлоқ бўлмасин, кўкнинг кўрки бўлолмаслиги, осмон тўла юлдузлар унинг асосий гўзаллиги эканлиги, уларнинг гўзаллиги ҳам ғужлиги ва тартибли-тартибсизлигида эканлигини қамраб ололса, мақсадга мувофиқ бўлади. Агар жавоб чиқмаса, ўқитувчи шундай йўналишни ўртага ташлаб кўриши мумкин.

Бедор ошиқ юлдуздан қониқарли жавоб ололмагач, кўзини «*ой чиққан ёққа*» олишга мажбур. Ой: «*...бир қизил яноққа учрадим тушимда, кўмилган оққа*», – деб жавоб айлайди. Ўқувчилар ойнанинг тушидаги малак не боис оққа кўмилганини изоҳлашлари мумкин: тушида бўлса-да, гўзални кўрмоқ учун ойнанинг ўзи ҳам бўй кўрсатади. Шунда ундан майин оқ рангли нур, сутдай нимтатир ёруғлик таралади. Ойдан таралган нур малакка тушиб, уни бағрига олади. Гўзал, гарчи, ой уни ўнгида кўрмаган бўлса-да, назарида албатта, оқ кийинган бўлиши керак. Ердаги малакнинг оппоқ кийими, кўкдаги ойнанинг нури билан қўшилишиб гўзални оққа кўмади. Ва бу жуда табиий. Лекин шеърда «*қизил яноқ*» деган сифатлаш ҳам бор. Шарқ малаклари

учун қизил юз ҳам соғломлик, ҳам гўзаллик тимсоли. Шу боис ойнанинг тушидаги малак қизил яноқли. Бунинг устига малакнинг қизил яноғи шеърнинг кейинги бандидаги куннинг қизиллигига боғланадиган билвосита тасвирий ҳалқа ҳамдир.

Ёрини сўроқлаб тонг оттирган ошиқ *«Эрта тонг шамоли»*дан ҳам уни суриштирмай иложиси йўқ. Тонгги насим гўзал малакни тушида эмас, ўнгида кўрган. Лекин бу бахтиёр висол унга бир мартагина насиб этган. Унинг сарсон кезмоғи, гўзалга телбаларча ошиқ бўлмоғи учун бир марта кўришнинг ўзи кифоя: *«...бир кўриб, йўлимдан озиб, Тоғу тошлар ичра устаб юрамен»*. Сирли гўзалнинг тонгги шамолга йўлиқишини ўқувчилар осон изоҳлайдилар. Шоир назаридаги ўзбек қизлари сахархез бўлишади. Шу боис ошиқнинг маъшуқаси тонг насими нигоҳига рўбарў бўлиши табиий. Ниҳоят ишқ ўтида ёниб, кундузгача бедор юрган ошиқ кунга мурожаат этади: *«Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб айтадир: бир кўрдим тушдамас, ўнгда. Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал, Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал»*.

Излаган – топади деганларидай, кун ҳам ул малакни бир бор кўришга муяссар бўлган. Лекин ўша бир учрашув унинг ҳам гўзалга ошиқ бўлишига, ўзидан-да, ойдан-да гўзал эканлигини эътироф этиши учун етарли бўлган. Ўқувчиларнинг эътибори мазкур тўртликдаги *«Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб»* мисрасига қаратилиши керак. Шеърдаги ҳар қандай детални пайқай олиш уни тушунишнинг энг самарали дидактик йўлидир. Ўқувчига маълумки,

қуёшга тик қараб бўлмайди. Оташнинг зўрлигидан кишининг кўзи қамашади ва қуёшни кўрмай қолади. Бу ҳолатини шоирона нигоҳгина «ўз ўтидан бекиниб, қочиб» тарзида ифодалай олиши мумкин.

Юлдуз, ой, шамол, кун ёрдамида ошиқ қалбидаги ишқ ўти алангасининг нечоғли баландлиги, ҳижрон азобининг қанчалар оғирлиги очилди. Чарх уриб, унсиз фарёд чекиб оламдаги энг муқаддас нарчасини излаётган ошиқнинг ҳолати ўқувчиларга шу тариқа англашилди.

Шеърнинг сўнги банди тўлиғича ошиқ руҳий ҳолати, кайфияти ифодасидан иборат. Ҳажр йўлида ўртанаётган ошиқ маъшуқасидан оғринмайди, уни ёмон кўрмайди. У ҳатто висол ҳам даъво қилмайди. Ошиқ ишқнинг ўзидан масрур, дард чекиш бахтидан мағрур. Шу боис «бошини зўр ишга бериб» кўйганидан пушаймон эмас. У бу билан фахрланяпти.

Мислсиз муҳаббати ва садоқати эвазига ҳеч нарса таъма қилмайдиган чин ошиқ руҳий дунёсининг нурли тўлғанишлари акс этган «Гўзал» шеърини шу тариқа ўрганиш мумкин. Дарс сўнгида ўқувчиларга «Гўзал» шеърини ёдлаб келиш топширилади.

Қундузхон ҲУСАНБОЕВА,
педагогика фанлари доктори.

¹ «Тил ва адабиёт таълими» журнали. 2008 йил, 8-сон. 74-б.

² Н. Каримов. Чўлпон. Маърифий роман. Т.: Шарқ, 2003. 27-б.

TARJIMASHUNOSLIK

Образли иборалар таржимаси

Маълумки, Бобур ўзбек адабий тилини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган адиблардан биридир. Унинг асарлари содда, равон, ихчам тилда баён этилганлиги билан характерлидир.

Шунинг учун ҳам унинг шеърларини бошқа тилларга, хусусан, рус тилига ўгириш таржимондан юксак маҳорат талаб этади. Ушбу мақолада биз шоир шеърларини рус тилига ўгиришнинг нозик жиҳатлари хусусида сўз юритамиз. Шоирнинг «*Кел-турса юз балони ўшал бевафо манга*» матлаъи билан бошланувчи машҳур ғазали матнини нафақат Бобур ижоди билан яқиндан таниш бўлган кишилар, балки кенг китобхонлар оммаси ҳам яхши билади, десак муболаға бўлмайди.

Бу шеърнинг аслият матнидаги туйғунинг бесаранжом оҳанги иккинчи мисрада авж нуқтага кўтарилади. Кейинги байтда бунга зид равишда кечинма яна маромга тушади (балки ҳиссиётнинг «сеҳри» ҳам шундадир). Ғазални рус тилига ўгирган Р.Моран ана шу уйғунликни сақлашга уринган. Гарчанд, шаклда мутаносиблик мавжуд бўлса-да, мазмун тадрижида сунъий, грамматик ва стилистик тузилмалар (*больней расставанье, неверностью*

отравив каби) бир қадар услубий мураккабликларни келтириб чиқаради. Аслиятнинг учинчи мисрасидаги бош қаҳрамон умумий ҳолатини очиб берувчи «*Нетгаймен ул рафиқ билаким*» жумласи эса таржимон томонидан «*Как быть с подружкой такой?*» деб сўроқ сўз тарзида ўгирилгани шеър умумий ғоясини кучайтириб, ўқувчини чуқур ўйга солади.

Мутаржим асарни рус тилига ўгириш жараёнида нафақат тил билан боғлиқ бўлган мураккаб муаммоларни ҳал қилади, балки маҳорат бобидаги ўзига хослигини ҳам намоён этади. Жумладан, у шеър матлаъидаги «*юзумни эвурсам*» жумласини «*не отрекусь*», учинчи байтдаги «*бегона бўлса ақл*»ни «*мгновенно безумным стал*» деб ўгиради. Кейинги жумладаги «*мгновенно*» сўзи аслиятда йўқ. Шундай бўлса-да, бу сўз мисра маъносини алоҳида кучайтиришга хизмат қилган. Бироқ, шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур қўшилган сўз мустақил поэтик унсур сифатида ҳаракатланмайди. Айти пайтда таржимоннинг бундай эркин муносабати шеър шакли ва мазмуни табиатига путур етказмаган, балки уларнинг яхлитлигини таъминлаган.

Р.Моран ғазалдаги «*кўзи тўрт бўлди*» образли иборасини «*во все глаза глядетъ*» деб таржима қилади. Бир қарашда мақтаъда келтирилган образли ифода тўла сақлангандек таассурот уйғотади. Бироқ русча муқобилдаги конструкция кўпроқ «*диққат билан кузатмоқ*», «*тоқати тоқ бўлмоқ*» феълли бирикмаларга мос келади. Ваҳоланки, ин-

тизорлик тагида улкан ирода, сабр-матонат ҳисси устуворлик касб этади.

Охирги мисрадаги «*келса не бўлди*» жумласининг «*свиданья*» сифатида ўгирилиши эса назаримизда нотўғри талқинни келтириб чиқарган. Зеро, мазкур таржимада нисбий мустақиллик, тенглик руҳи ҳукмронлик қилади. Аслиятда муаллиф ифода қилмоқчи бўлган мазмун ёрни интиқлик билан кутмоқдир. Демак, мутаржим асар яратилган давр руҳи, шоирнинг индивидуал услубини яхши билиш билан бир қаторда фразеологик бирикмаларнинг асл мазмунини ҳам мукамал эгаллаши лозим. Зеро, юксак адабий маҳорат икки тил доирасининг ижодий имкониятлари, гўзаллигини чамалаш, танлаш ва ифодалай билишни ҳам тақозо этади.

Дарҳақиқат, ҳикматли сўзлар, масал ва фразеологик бирикмаларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири – уларнинг мажозий ва пурмаънолигидадир. Улар ихчам шаклга, киноявий маънога эга бўлиб, асар ғоясини образли ифодалаш имкониятини беради. Шу боис уларни асл маъносида қўллаш таржимондан катта маҳорат ва билим талаб қилади.

«*Кимки, бўлғай сен киби оламда дилдори анинг*» матлаъи билан бошланувчи ғазал таржимасида худди шу жиҳатларни кузатишимиз мумкин. Айниқса, бу ғазалнинг мақтаъи таржимасида яққол намоён бўлади.

*Борғай эрдим бош ила кўйига найлай, Бобуро,
Ҳар қачон борсам эшигига, келур ори анинг.*¹

Таржимаси:

Зачем, в слезах, я вновь и вновь стучусь в знакомые ворота?

От слез Бабура никогда ее гордыня не смягчалась...²

Р.Д.Моран томонидан таржима қилинган бу ғазал мақтаъининг биринчи мисрасидаги шоирнинг «**бош ила бормоқ**» иборасини биринчи қарашда рус тилида ифода қилиш ўта мушкул, унинг муқобили гўё йўқдай. Бу ибора сўзма-сўз таржима қилинса, аслият маъноси бузилади. Лекин таржимон бу иборадаги маҳбуба даргоҳига кўзёш тўка-тўка яна келмоқлик маъносига алоҳида урғу бериб, ўта таъсирчанликда тавсифлайди ва аслиятда ифодаланган маънони рус китобхонига бутун жозибаси билан етказди.

Тажрибадан маълумки, мумтоз адабиёт намуналарини таржима қилиш ўта сермашаққат ва мураккаб иш бўлиб, таржимондан катта маҳорат ва бадиий истеъдодни талаб қилади. Хусусан, сўз ўйинлари, шаклнинг маъно товланишларини матнда, айниқса шеърини асар таржимасида акс эттириш муайян мушкулотлар туғдириб, аксар ҳолларда мутаржимдан эмоционал қувват ва изчил қунтни тақозо этади. Масалан, «Бобурнома»да шундай рубоий бор:

*Юз шукр де, Бобурки, кариму ғаффор,
Берди санга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг, Ғазни бор.³*

Рубоий реал ҳаётӣй заминга эга, яъни у бевосита шоир ҳаётидаги воқеалар билан боғлиқ. Маълумки, Бобур Ҳиндистонни эгаллагандан сўнг унинг кўп яқин кишилари, беклар ва навкарлар Ҳиндистоннинг ноқулай иқлим шароитига чидай олмай, у ерда қолишга рози бўлмаганлар. Улар орасида Бобурга яқин бўлган беклардан Хожа Калон ҳам бор эди. Кетар чоғида у *«Агар эсон-омон Синд дарёсидан ўтиб олсам, Ҳиндистонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин»*, деган мазмунда байт ёзиб қолдиради. Бобур гарчи Хожа Калоннинг кетишига рухсат берган ва уни Ғазни ҳокими этиб тайинлаган бўлсада, лекин ундан қаттиқ ранжиган, хусусан, у ёзиб қолдирган байт Бобурнинг кўнглига оғир ботган эди.

Юқоридаги рубоий ана шу муносабат билан ёзилган. Ғазни Афғонистоннинг қаҳратон совуқлари билан машҳур вилояти ҳисобланади. Бобур рубоийда ана шунга ишора қилиб, *«Ҳиндистоннинг иссиғига чидай олмай, совуқ ерни хоҳласанг Ғазнига бор»*, дейди. Лекин бу шоирнинг асосий мақсади эмас, унда яна бир маъно, тўғрироғи, пичинг ҳам бор. Юқорида айтганимиздек, Бобур Хожа Калонни Ғазнига ҳоким қилиб юборган эди. *«Совуқ юзин кўрай десанг, Ғазни бор»* мисрасидаги *«совуқ юзин»* ибораси орқали Хожа Калонга ишора қилади ва Бобур шу тариқа дўстидан ранжиганлигини ифодалайди.⁴

М.Салье «Бобурнома»нинг русча таржимасида мазкур байт маъносини ҳатто насрий таржимада ҳам чиқара олмаган. Қаранг:

*Если нет у тебя сил вынести жару
И если захочешь увидеть лицо холода.
То отправляйся в Газну.⁵*

Бу ўринда таржимон қўллаган «лицо холода» ибораси мисранинг биринчи маъносини ифодалайди, «совуқ юзин» иборасининг иккинчи, яъни инсон юзига нисбат берилувчи маъноси («холодное лицо») таржимада акс этмаган. Натижада рубоийнинг бутун мазмуни, ундаги чиройли киноя ва муаллиф маҳорати русийзабон китобхонга мавҳум бўлиб қолган.

Худди шундай ҳолни Бобурнинг бошқа бир рубоийси таржимасида ҳам кўриш мумкин.

*Беқайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Кобулда иқомат этди Бобур дерсиз,
Андоқ демангизки, муқим эрмасмен.⁶*

Таржимаси:

*Бродягой стань, но не рабом домашнего хлама,
Отдам и этот мир и тот за нищий угол я.
Бродяжничество – не позор, и нищенство – не срам
Уйти куда глаза глядят – давно моя мечта.⁷*

Таржимон «Кобул» сўзини (талмеҳ санъати) тушириб қолдирган. «Муқим» сўзининг бу ўриндаги маъносига ҳам тўлиқ эътибор бермаган. Натижада Бобурнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ равишда ёзилган, аниқ мазмунга эга бўлган рубоий мазмуни

таржимада мавҳум, ноаниқ бўлиб қолган. Гап шундаки, охирги мисрадаги «муқим» сўзи доимий деган маънони англатиш билан бирга Кобулда Бобурдан аввал ҳокимлик қилган кишининг исмини ҳам билдиради.

«Андоқ деманғизким, муқим эрмасмен» деганда Бобур ўзининг Кобулда муқим эмаслиги (доимий яшаб қолмаслиги)ни таъкидлаш билан бирга, шаҳарнинг аввалги ҳокимига ўхшамаслиги, ўз олдига буюк орзу ва эзгу мақсадлар қўйганлигига ҳам ишора қилади. Бунга ўхшаш нозик маънолар, сўз товланишлари фақат Бобур ижодида эмас, умуман, мумтоз шоирларимиз ижодида кўп учрайди ва уларни таржимада аслиятдагидек акс эттиришнинг ҳамма вақт ҳам иложи бўлавермайди.

Фикримизча, бундай ўринларда таржимонлар батафсил изоҳлар бериш тажрибасидан кенгроқ фойдаланишлари лозим деган фикрдамиз. Юқорида тўхталиб ўтилган икки рубоий таржимонлари ҳам уларда нозик сўз ўйинлари мавжудлиги ва буни таржимада тўлалигича акс эттириб бўлмаслиги ҳақида изоҳ беришлари зарур эди.

Назаримизда, мазкур рубоийнинг сўнгги икки мисраси қуйидагича таржима қилинса, мақсадга мувофиқ бўлар эди:

Скажите в Кабуле будет жить Бабур,

*Так не скажите, я не муким и другая в жизни
цель моя.*

«Фразеологизмларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда ҳар қандай ҳолда ҳам уларнинг образли тамсилий (таянч) асослари айнан мувофиқ келадиган вариантлар билангина ўгириш маънонинг ўзгаришига, маъновий силжиш содир бўлишига олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, бундай бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узоқ муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортиқча ружу қилиш ҳам услубни сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашишига олиб келади».⁸

Таржималарда кўзга ташланадиган камчиликлардан бири – шеър моҳияти тўла ўзлаштирилмай, унинг аслияти, ҳам мазмунан, ҳам шаклан юқори талаб ва етарли даражадаги мутаносибликда ўгирилмаганда намоён бўлади. Мазкур қатламга мансуб шеърлар унча кўп бўлмаса ҳам, лекин деярли аксарият таржималарда учрайди. Бунинг асосий сабаби – аслиятдаги айрим мураккаб маъно ташувчи сўзлар ёки ибораларнинг асл маъно теранлиги ва ранг-баранглигини идрок этмай таржима қилиш оқибатидир. Баъзан эса ғазалнинг умумий мазмунига путур етиши шеърдаги айрим байтларнинг номаълум сабабларга кўра таржима қилинмай тушиб қолдирилиши билан изоҳланади. Услубий қусурларнинг бу тури унча кўп бўлмаса ҳам, уларнинг онда-сонда учраб туриши оқибатида ғазал

мазмунни ва шаклига путур етишини алоҳида қайд қилиб ўтиш жоиз.

**Тўлқин САЙДАЛИЕВ,
Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди.**

¹ Бобур. Танланган асарлар. Т., 1958. 33-б.

² Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 22.

³ Бобур. Танланган асарлар. Т., 1958. 156-б.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Шарқ, 2002. 211-б.

⁵ Бабурнаме. Т., 1993. С. 293. Перевод М. Салье.

⁶ Бобур. Танланган асарлар. Т., 1958. 130-б.

⁷ Бабур. Кн. 1. Т., 1982. С. 57.

⁸ Ғ.Саломов. Таржима назарияси асослари. Т.: Ўқитувчи, 1983. 120-б.

Иккинчи тилни ўрганишда таржима асарлардан фойдаланиш

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да таъкидланишича, тил ўқитишнинг асосий мақсади ўқувчиларни ўз фикрини қисқа, лўнда, равон ва саводли қилиб ифодадай олишни ўргатишдир.

Бу мақсад она тили таълими баробарида иккинчи тилни ўзлаштиришга ҳам тааллуқлидир. Жумладан, ўзбек тилини иккинчи тил сифатида ўргатишда ҳам асосий мақсад қилиб олинади. Бу жараёнда, айниқса, ўзбек тилини русийзабон ўқувчиларга давлат тили сифатида ўқитишда таржима асарларидан фойдаланиш самарали усуллардан бири сифатида

амалиётга кириб келгани бежиз эмас. Ваҳоланки, яхши таржимон доим бошқа тилдаги фикр мазмунини ўрганилаётган тилда ифодалашнинг энг маъқул усулини танлайди. Бундай таржималарга таниқли адибларимиз Миртемир, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор кабилар томонидан амалга оширилган А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.А. Крылов, Л.Н.Толстой, А.П.Чеховларнинг асарлари таржимасини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Мактаб, лицей ва коллежларнинг русийзабон ўқувчилари, айниқса, олий ўқув юртлари талабаларига ўзбек тилини ўргатишда ана шу таржима асарлардан фойдаланиш энг самарали ва маъқул усуллардан биридир.

Маълумки, рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам бир фикрни ифодалашда синоним сўзлар, сўз бирикмалари ва иборалар, уларнинг синонимик қаторлари мавжуд. Рус тилидаги матнда ифодаланган мазмунни ўзбек тилига ўгиришда матн мазмунига қараб синонимик қатордаги ифода воситасининг энг моси танланади. Масалан, *этот объект уже был отремонтирован* деган жумладаги *объект* сўзининг мазмуни *уй, бино, ҳовли-жой* ёки бутун бир мажмуа бўлиши мумкин. *Отремонтирован* сўзини ўзбек тилига *тузатилди, созланди* ёки *таъмирдан чиқди* тарзида ўгириш мумкин. Маълумки, ўзбек тилида **тузатиш** сўзи эски ҳолига келтириш, **созлаш** сўзи бирор машина ёки механизмни яроқли ҳолга келтириш, **таъмирлаш** эса – бинони таъмирлаш маъносида қўлланади. Матнни ўзбек тилига ўгиришда

юқоридаги сўзларни нотўғри танлаш фикрнинг бузиб ифодаланишга сабаб бўлиши мумкин. Ўзбек тилига ўгирилган матн парчасини аслият билан таққослаш орқали сўз танлашнинг ана шу жиҳатларини тушунтириш ва ўргатиш мумкин.

Шунинг учун ҳам рус тилидаги матннинг асл маъносини тушунмасдан туриб, матнни луғат ёрдамида сўзма-сўз таржима қилиш натижасида кулгили ҳолатлар келиб чиқиши мумкин. Масалан, рус тилидаги *лицо* сўзини ўзбек тилига *рухсор*, *чеҳра*, *юз*, *бет*, *башара*, *турқ* деб таржима қилиш мумкин. Бунда *красивое лицо* сўз бирикмаси маъносини фақат ўзбек тилига *гўзал чеҳра* деган ибора билан ўгириш мумкин. Лекин бунда чиройли юз ёки чиройли башара, чиройли чеҳра деган ибораларни қўллаш ноўрин бўлади.

Шунинг учун рус ва ўзбек тилидаги таржима асарлар парчаларини бир-бирига таққослаш орқали ўқувчиларни фикр ифодалаш воситаларидан ўринли ва тўғри фойдаланишга ҳамда улардан энг маъқулини танлашга ўргатиш мумкин.

Нуриддин ИБРАГИМОВ,
ЎзДЖТУ ўқитувчиси.

BIR G'AZAL SHARHI

«Ростлиғ улдурки...»¹

Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.

Чун Зуҳал толиъ бўлур холинг хаёли фитнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.

Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Чун чиқар Баҳроми қотил, кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.

Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.

Зуҳра ҳолимға сурудин навҳаға айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб дурри сиришк изҳор этар.

Ўлмаким англаб, Уторид ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.

Ой ҳалокимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.

Тийра айлаб бениҳоят кеча умрум шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим юз ул миқдор этар.

Ростлиғ улдурки, еткач ул қуёш, раҳм айлағай,
Улча аҳволимға ҳар тун чархи кажрафтор этар.

Эй Навоий, ишқ дардидин шикоят қилмаким,
Жонинга жавру жафосин ҳар нечаким, бор этар.

Мавзу хусусиятига кўра, бу Алишер Навоийнинг ишқий ғазаллари тоифасига киради. У шоир ижодий такомилнинг учинчи босқичи маҳсули бўлиб, Навоий уни илк бор «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритган. Кейинчалик бу ғазал «Хазойин ул-маоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига кўчган. Ғазалнинг ўзига хос ва мураккаб образлар силсиласи мавжудлиги, ҳажмининг катталиги (ўн бир байтдан иборат), тили ва бадиий тасвир услубининг ўзга ишқий ғазалларга нисбатан оғирлиги ҳам уни Навоий айна ижодий кучга тўлган ўрта ёшларида яратганлигини тасдиқлайди. Бу – Навоийнинг кўпмаънолилик хусусиятига эга асарларидан. Унда васф этилган ишқ «мажозий ишқ», яъни оддий инсоний муҳаббатдан кўра кенгроқ маъноларга эга. Ғазал руҳий мундарижасининг нисбатан мураккаблашувига сабаб шуки, унда шоир инсоний ишқ билан пантеистик дунёқарашдаги «ҳақиқий ишқ» хусусиятларини бир нуқтада мужассамлаштиришга ҳаракат қилган ва

бунга эришган. Ғазал рамали мусаммани маҳзуф вазнида битилган.

Ғазалда Навоий лирик қаҳрамон кечинмалари ҳамда тахайюлини тасвирлашда янгича йўл тутлади.

*Кўк бинафшазорини анжум чу нарғисзор этар,
Нарғисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнгулум зор этар.*

Бир қарашда, бу – анъанавий руҳдаги байт.

Унда Мавлоно Лутфий таҳсинига сазовор бўлган «Оразин ёпқач, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш, Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш» матлаъига ҳамоҳанглик бор. Мазкур байтларни инсон ва табиат муносабатлари, инсон руҳияти ҳамда табиат манзараларининг қиёсий талқини туташтиради. Бирида аввал инсон руҳияти лавҳаси ёритилиб, сўнг унга мутаносиб табиат тасвири яратилади. Таҳлил қилинаётган ғазал матлаъида эса бўлакча. Аввал, илк мисрада, табиат, аниқроғи, осмоннинг ҳижрон шомидаги қиёфаси яратилади. Кун билан туннинг алмашилиши гўзал бадиий ифодаланadi. Яъни, шоир наздида, осмон кундузи бинафшазор эди. Бинафшаранг кўм-кўк самони тасаввур қилинг-а! Кўк қадаҳига шом бодаси қуйилиши билан, нарғисдек сочилган юлдузлар кўк бинафшазорини нарғисзорга айлантирди.

Иккинчи мисрада табиатдаги ҳолатдан келиб чиқиб, инсон руҳи таҳлил этилади. «Кўк

бинафшазори»га лирик қаҳрамон кўнгли, «анжум» ва «нарғис» образларига маъшуканинг нарғисмонанд кўзлари ва бинафшаранг хатти, бинафша шакл зулфи шеърий параллелизм усули билан таносиб қилинади. Бу тасвирдан лирик қаҳрамон кўнгли маъшуқа висолига зор-интизорлиги англашилади. Лекин биз мазкур байт матлаъ эканлиги ва матлаънинг бадиий вазифаси лирик киришни ифодаладан иборатлигини ҳам унутмайлик.

Матлаъда «кўк бинафшазори» ва «анжум» – юлдузлар ҳақида сўз очилдими, демак, ғазал давомида фалакка муносабат, осмоний жисмлар тасвири акс этиши муқаррар. Дарҳақиқат, Навоий Зухал (Сатурн), Муштарий (Юпитер), Баҳром (Марс), Меҳр (Қуёш, Венера), Уторид (Меркурий), Ой каби сайёраларни ғазалга олиб кириб, назмийлаштиради. Бу шеърий образларни ўз бадиий муддаосини ифодалашга хизмат қилдиради.

*Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.*

Байтда маъшуқа ёки ғазалнавис кўзда тутган бошқа бир эстетик идеал васлидан жудолик қуйидагича тасвирланган. Шоир бу машъум айрилиқ фожиасига сабабчи қилиб Муштарий сайёрасини кўрсатади. Форсий номи Биржис бўлмиш бу сайёра, Навоий даври мунажжимларининг тасавури-

ча, олтинчи фалакда жойлашган еттинчи осмонга энг яқин юлдуз бўлгани учун мунажжимлар уни «Фалак қозиси» деб аташган. Гўё у илоҳий қудрат низомларига кўра, жамики мавжудот устидан ҳукм юритган. Навоий Муштарий сайёрасининг мана шу қозилик аъмолини назарда тутганлигини инобатга олсак, куйидагича мазмун юзага чиқади: Муштарий, яъни фалак қозиси чехранг ёдини кўз хотирасидан ўчиргач, юзлаб бахт юлдузлари ҳар замон дур ёғилгандек, кўзёш селини оқиздилар. Демак, фалак қозиси ҳукми билан лирик қаҳрамон бахтсизлик – мангу айрилиққа гирифтор бўлди.

Ғазалда изчил руҳий таҳлил кўзга ташланиб туради. Мана, юқоридаги воқеа лирик қаҳрамонни қандай кайфиятга олиб келди:

*Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.*

Байтнинг санъаткорона хосияти шундаки, Навоий меҳр сўзининг турли маъно товланишларидан усталик билан фойдаланган. Шоир меҳр сўзининг луғавий ва кўчма маъноларини ишга солиб, **ийҳом** санъатини вужудга келтиради. **Ийҳом** асосида қатлам-қатлам маъно мағзига эга бўлган мисра яратади. Мисрани ўқирканмиз, дастлаб лирик қаҳрамон маъшуқадан меҳр-шафқат нишонаси топа олмаганини кўрамиз, сўнг маъшуқадагина эмас, балки

умуман *гардунда ҳам* меҳр-вафо топмаганлигини англаймиз. Бу – меҳрнинг луғавий маъносигагина суяниб ифодаланган мазмун. *Меҳр* кўчма маънода қуёшни билдиради. Бундан айрилиқ азобидаги лирик қаҳрамон гардунда қуёш ҳам топа олмаганлиги англашилади. Демак, висолсиз одам – офтобсиз олам, деган мусибатли мазмун юзага чиқади. Бу мусибат эса ёруғ оламни лирик қаҳрамон кўзига қоронғу кўрсатади. Лирик қаҳрамон аҳволини халқ жонли тилидаги «кўзига жаҳонни тор этмоқ» ибораси билан ифодалаш байтнинг бадиий салмоғини яна чандон оширади.

Лирик қаҳрамон нақадар аянчли аҳволда қолганлигини ўша муболағали манзара воситасида кўрсатишга ҳам Навоий сайёралар образини сафарбар қилади:

*Зухра ҳолимға сурудин навҳаға айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор этар.*

Зухра – Чўлпон юлдузи азалдан Шарқ адабиётида осмон чолғувчиси, созандаси сифатида тасвирланиб келади. Зухра юлдузининг шу хосиятини назарда тутмай туриб, Навоий байтини тўла тушуниш қийин. Хуллас, байтда мужассам бадиий мазмун шундан иборатки, чолғувчи сайёра лирик қаҳрамон аҳволини кўриб, чалиб турган куйини мунгли ва нолавор йиғига айлангириб юборади. Унинг қўлидаги чанг эса сочларини ёйиб, кўзёш дурларини оҳанг

либосида соча бошлайди. Кечинмалар фожеийлигига асосланган лирик сюжет тобора авж нуқтасига кўтарила боради. Зухра юлдузининг чолғуси билан бирга сочларини ёйиб фарёд чекиши лирик қаҳрамон ҳалокатидан дарак берса, кейинги байтлар буни қонунийлаштиради:

*Ўлмаким англаб Уторид ҳолима деб марсия,
Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.
Ой ҳалокимга тутуб мотам, кийиб тундин қаро,
Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.*

Уторид – Меркурий планетаси қадимий адабиётда афсоналарга суяниб фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси сифатида талқин этилган. Навоий ҳам шу талқинга таяниб, Уторидни шоир ва ҳомий янглиғ гавдалантиради. Гўё Уторид лирик қаҳрамон ўлимини англаб, марсиялар ёзади. Унинг дардлари шарҳидан назмий марсиялар яратади. Лирик қаҳрамон дарди шу қадар кўпки, уни шарҳлаб ёзилган марсиялардан ҳар лаҳзада юз тумор – буклаб ўралган номалар майдонга келади.

Шоир сайёраларнинг фалакдаги ҳолатидан ғазалда жуда ўринли фойдаланади. Маълумки, ой қаро тун бағрида жойлашган бўлади. Шундан келиб чиқиб, Навоий уни қаро тўн кийган (йиғлаб фарёд чекаётган) мотамсаро азадорга ўхшатади.

Хуллас, таҳлил доирасига тортилган байтлар жонлантириш – **ташхис санъатининг** гўзал на-

муналаридан. Бу байтлар ғазалда ўзига хос лирик воқеабандликни ташкил этган.

Ғазал улкан бадиий маҳорат маҳсули сифатида Навоий ижодида, умуман, ўзбек ғазалиётида муҳим ўрин тутди ва ҳамиша маънавий-маърифий аҳамиятини сақлаб қолади.

Нусратулло ЖУМАХЎЖА,
филология фанлари
доктори, профессор.

¹ Алишер Навоий. Ғазаллар/Шарҳлар. Т.: Камалак, 1991. 165-б.

Журналдан кўчириб босилганда «Тил ва адабиёт таълими»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг тахририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.

Тахририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.

Босмахонага 10.11.2009 йилда топширилди. Офсет усулида чоп этилди. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Шартли босма табоғи 5, 58. Нашриёт ҳисоб табоғи 5,5. «Arial» гарнитураси. 14; 12 кегл. Адади 4750 нусха. Буюртма № ____.

Журнал индекси: 872

**«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Фурқат кўчаси, 2-уй.**